

С. ИБРАГИМОВ

КЫРГЫЗ ТИЛИ

Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн
орто мектептердин 8-классы үчүн окуу китеби

Оңдолуп, толукталып үчүнчү басылышы

*Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана
илим министрлиги тарабынан
окуу китеп катары сунушталат*

Бишкек
«Инсанат» 2017

УДК 373.167.1
ББК 81.2Ки я 721
И 15

Рецензиялагандар:

А. Турдугулов, филология илимдеринин доктору, профессор.

А. Сунатаева, Бишкек шаарындагы № 12 орто мектебинин
кыргыз тили мугалими.

Ибрагимов С.

И 15 **Кыргыз тили:** Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн орто мектептердин
8-кл. үчүн окуу китеби. – Оңд., толук., 3-бас. - Б.: «Инсанат», 2017. – 136 б.

ISBN 978-9967-31-633-1

Шарттуу белгилер:

Условные обозначения:

Словарь

Вопросы

Пишите

Внимание

Речевые образцы

Вопросы-задание

И 4306020200-17

УДК 373.167.1

ББК 81.2 Ки я 721

ISBN 978-9967-31-633-1

© Ибрагимов С., 2017

© «Инсанат», 2017

I ЧЕЙРЕК

§ 1. КИРИШҮҮ САБАГЫ

ВВОДНЫЙ УРОК

1. Тексттерди окуп, мазмунун өз сөзүңөр менен кайра айтып бергиле. – Прочитайте тексты. Расскажите их содержание своими словами.

БИЛИМ КҮНҮ

1-сентябрь билим күнү деп жарыяланган. Бул күнү мектептерде, орто, атайын жана жогорку окуу жайларында сабак башталат. Элибизде «Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү минди жыгат» деген макал бекеринен айтылган эмес. Элдин билим деңгээли өнүксө коомдук ан-сезим жогорулап, жашоо жакшы болуп, маданият гүлдөп өсөт. Билими өнүккөн жердин айыл чарбасы, өнөр жайы, жалпы эле экономикасы тез онолуп, илими алга жылат. Билимдүү болуш үчүн талыкпай окуп, көп эмгек кылуу керек. Адамдын ою, акылы, билими кагазга жазылып, китепке сакталып келет. Китеп аркылуу мурункулардын билимин пайдаланып, бүгүнкүлөрдү өздөштүрүп, келечектин жаны барактарын ачабыз. Мугалим, врач, куруучу, инженер, агроном, адвокат, зоотехник жана башка толуп жаткан кесиптерге окубай, билимсиз ээ болуу мүмкүн эмес. Билим алуу ийне менен кудук казгандай экенин эстен чыгарбоо керек.

КЫРГЫЗСТАН – МЕНИН МЕКЕНИМ!

1991-жылы 31-августта Кыргызстан өз алдынча мамлекет болуп жарыяланган. Бул күндү элибиз жыл сайын майрамдашат.

Республикабыздын жалпы аянты 198,5 миң чарчы километр. Калкыбыздын саны 6 миллиондон ашык. Кыргызстанда жети область бар, алар: Чүй, Ош, Жалал-Абат, Ысык-Көл, Талас, Нарын, Баткен. Борборубуз – Бишкек шаары.

Ар бир мамлекеттин туусу, герби жана гимни болот. Биздин мамлекеттик туубуз 1992-жылы кабыл алынган. Туудагы негизги белгилер – боз үйдүн түндүгү жана күн. Тууга түндүктүн сүрөтүн түшүрүүнүн

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МАМЛЕКЕТТИК ГИМНИ

Ак мөңгүлүү аска зоолор, талаалар,
Элибиздин жаны менен барабар.
Сансыз кылым Ала-Тоосун мекендеп,
Сактап келди биздин ата-бабалар.

Кайырма: Алгалай бер, кыргыз эл,
Азаттыктын жолунда.
Өркүндөй бер, өсө бер,
Өз тагдырын колунда.

Аткарылып элдин үмүт, тилеги,
Желбиреди эркиндиктин желеги.
Бизге жеткен ата салтын, мурасын,
Ыйык сактап урпактарга берели.

Кайырма:

себеби мындай: түндүк жашоонун, үй-бүлөнүн, ынтымактын, элибиздин көчмөндүү тарыхынын белгиси. Боз үйдүн түндүгүндөгү айлана чексиздикти, үзүлбөгөн өмүрдү билдирет. Ал эми түндүктүн кайчылашкан чамгарактары үч кылдуу кыргыз комузунун элесин берип, дүйнөнүн төрт тарабын туташтырып тургандай сезилет.

Туудагы экинчи белги – алтын нур чачыраткан улуу күн. Күнөстүү өлкөбүздү элестеткен кыргыз оюмунун элеси аркылуу түрдүү улуттарга күн нуру тегиз чачырап турат.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик герби 1994-жылы 14-январда кабыл алынган. Анда касиеттүү Ысык-Көлдүн, анын ары жагында Ала-Тоонун жана чыгып келе жаткан алтын нурдуу күндүн сүрөтү тартылган. Эки капталында пахта менен буудайдын сөлөкөтү, ортодо Манас бабабыздын шумкары канатын жайып турат. Байыркы заманда кыргызда эн кадырлуу канаттуу болуп ак шумкар эсептелчү.

Гимн – мамлекетти, өлкөнү даңктаган салтанаттуу ыр. Кыргыз Республикасынын гимни майрамдарда ырдалат же аткарылат.

● түндүк – *здесь*: потолочная арка юрты
эстен чыгарбоо – не забывать
нур чачыраткан – сияющий
касиеттүү – священный
ынтымак – согласие
сөлөкөт – силуэт
шумкар – сокол
көчмөндүү – кочевой
деңгээл – уровень

өздөштүрүү – освоить
кудук – колодезь
эгемендүүлүк – независимость
өз алдынча – самостоятельный
кайчылашкан
чамгарактар – скрещивающиеся
палочки
күнөстүү – солнечный

§ 2. 7-КЛАССТА ӨТҮЛГӨНДӨРДҮ КАЙТАЛОО

ПОВТОРЕНИЕ ПРОЙДЕННОГО В 7 КЛАССЕ

Сүйлөмдүн
баш мүчөлөрү

Эске түшүргүлө

Баш мүчөлөр деген эмне?

Эге кандай суроолор берилет?

Баяндооч кандай суроого жооп берет?

Баш мүчөлөр курамы боюнча кандай бөлүнчү эле?

Баш мүчөлөрдүн кызматын кайсы сөз түркүмдөрү аткарат?

Кыргыз жана орус тилинде ээ менен баяндооч кандай ээрчишет?

Главные
члены предложения

Вспомните

Что такое главные члены предложения?

На какие вопросы отвечает подлежащее?

На какие вопросы отвечает сказуемое?

Как классифицируются главные члены предложения?

Чем выражаются главные члены предложения?

Как согласуется подлежащее со сказуемым в кыргызском и русском языках?

2. Текстти окуп, сүйлөмдүн ээсин тапкыла.

УЛУТТУК КИТЕПКАНА

Китепканалар – бул улуттун интеллектуалдык фундаменти, ансыз коомдо прогресс болушу мүмкүн эмес. Китепканада дүйнөнүн 90 тилиндеги 6 миллионго жакын басылмалар сакталат. Китепкананын негизги пайдалануучулары окуучулар, студенттер, адистер, илимпоздор ж.б.

Улуттук китепкана дүйнөнүн 40тан ашык чоң китепканалары менен иштешет. Китепканада жыл сайын 1000 ге жакын маалыматтык-массалык иш-чаралар өткөрүлөт. Ал маанилүү иш-чаралар Кыргызстандын бай илимий жана маданий мурастарын ачып көрсөтүүгө өбөлгө болушат.

2008-жылы Кыргыз Республикасынын Өкмөтү Китепканалар күнүн белгилөө жөнүндө токтом чыгарып, ал күн жыл сайын 27-майда белгиленүүдө.

● мурас – наследие

иш-чаралар – мероприятия

3. Суроолорго жооп бергиле. Отвечайте на вопросы.

- Китепканада эмне бар?
- Залда эмнелер бар?
- Залда эмне кылууга болот?
- Китепканада кандай иш-чаралар өткөрүлөт?

Что имеется в библиотеке?

Что находится в зале?

Чем занимаются в зале?

Какие мероприятия проводятся в библиотеке?

4. Ал эми бул тексттен сүйлөмдүн баяндоочун тапкыла. Текстти орус тилине кандайча которобуз?

КҮЗ

Күзүндө күн кыскарып, түн узарат. Жылууулук акырындап азайып, аба салкындайт. Чөптөр куурап, жалбырактар саргайып, күбүлө баштайт. Келгин куштар жылуу жакка учуп кетишет. Курт-кумурскалар кышка

кам көрүшөт. Кар тоо тараптан улам төмөндөй берет. Малчылар малын күзгү жайыттарга түшүрөт. Эл кышка камынып үйлөрүн, малдын сарайларын жылуулашат. Жылуу кийим, отун, азык-түлүк камдашат.

- күбүлө баштайт – начинают выпадать
- келгин куштар – перелетные птицы
- кышка кам көрүшөт – готовятся к зиме
- күзгү жайыт – осенние выпасы

5. Өз ара сүйлөшкүлө.

– Күзүндө аба ырайы кандай болот?	Какая погода осенью?
– Жалбырактар, чөп-чарлар кандай болуп калат?	Какими становятся листья, трава?
– Курт-кумурскалар кайда кетишет?	Куда деваются насекомые?
– Эл эмне менен алек болушат?	Чем занят народ?
– Жылуу кийим, отун эмнеге керек?	Зачем нужны теплые одежды, дрова?

● **абаырайы** – погода
чөп-чарлар – трава

алек болуу – заняться
өз ара – между собой

6. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүн (ээ менен баяндоочун) ажыраткыла. Алардын курамын эстегиле.

АДЕПТҮҮЛҮК

Бир илимпоз киши бир бай менен сүйлөшүп турган эле. Ошол кезде алардын алдынан бир жарды адам өтүп бара жатып, окумуштууга ийилип салам берди. Окумуштуу башын андан да төмөн ийип саламдашты. Анда жанында турган бай: – Таксыр, сиз илимдин адамысыз, ал – кедей. Сиз эмнеге ага баш ийип саламдашасыз? – деп сурады. Анда илимпоз: – эч бир илим-билимден кабары жок киши мага ийилип, адептүүлүктү көрсөтүп жатса, мен андан адепсиз болуп көрүнсөм ылайык келбес бекен? – деген экен.

Ы. Алтынсарин

● **илимпоз киши** – ученый
адептүүлүк – воспитанность
ийилип салам берүү – здороваться
с поклоном

кабары жок – не ведающий
ылайык келбейт – неудобно
таксыр – почтенный (обращение)

7. Кыргызча сүйлөшүп көргүлө. Поговорите по-кыргызски.

- Сиз кайда турасыз?
- Ким болуп иштейсиз?
- Канча бир туугансыз?
- Алардын кимиси кайда окуйт же иштейт?
- Улууга кантип салам беребиз?
- Адептүүлүктү кандай түшүнөсүз?

- Где вы живете?
- Кем вы работаете?
- Сколько у вас братьев и сестер?
- Кто из них где учится или работает?
- Как здороваются со старшими?
- Как вы понимаете воспитанность?

● **бир тууган** – здесь: родные – брат и сестра
салам берүү – здороваться, приветливость
сактабай коюу – не соблюдать

8. Төмөнкү сүйлөмдөрдүн ичинен ээ менен баяндоочтун милдетин кайсы сөз түркүмдөрү аткарып турат.

Менин атым – Азат. Мен Бишкек шаарында туулганмын. Ата-энем мектепте иштеп келе жатышат. Айжан деген карындашым, Дастан деген

иним бар. Бир туугандарымдын кенжеси – Дастан. Дастан эч бир жалгыз ойнобойт.

Биз баарыбыз анын баскан-турганына көз салабыз. Себеби, ал азыр кичинекей. Кой-ай дегенди түшүнө элек. Көрүнгөн нерсени кармайт, ыргытат. Бет алган жакка басып кете берет. Азырынча жашообуз ушундай.

Мен өзүм 8-класста окуймун. Аксаамай, Айдана деген кыздар, Данияр, Азиз деген балдар менин досторум.

өмүр бою – всю жизнь
баскан-турганы – поведение
көз салабыз – наблюдаем
кой-ай дегенди – запреты

түшүнө элек – еще не понимает
көрүнгөн нерсе – все, что попадает
под руку
бет алган жак – в любом направлении

§ 3. СҮЙЛӨМ ЖАНА СӨЗДӨРДҮН ОРУН ТАРТИБИ

ПРЕДЛОЖЕНИЕ И ПОРЯДОК СЛОВ

Эске түшүргүлө

Айтылыш максатына карай сүйлөмдөр кандай бөлүнөт?

Кыргыз тилиндеги жалаң жана жайылма сүйлөмдөргө мисал келтиргиле.

Сүйлөм тизмегиндеги баш мүчөлөрдүн ордун көрсөткүлө.

Вспомните

Как называются предложения по цели высказывания?

Приведите примеры для простого нераспространенного и распространенного предложений в кыргызском языке.

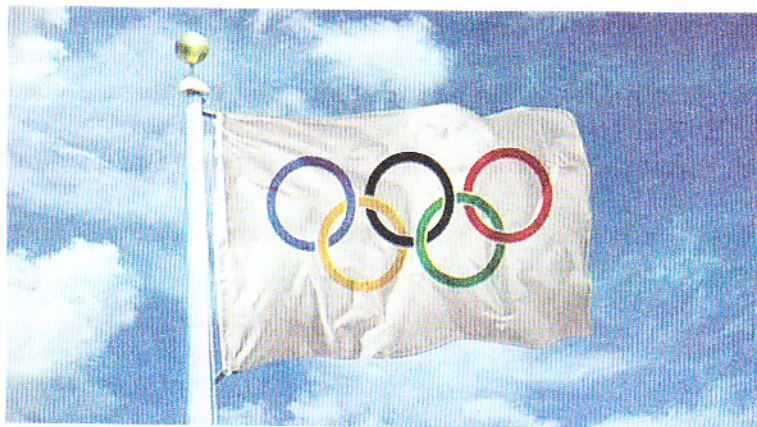
Укажите место главных членов в предложении.

9. Төмөнкү текстти окуп, орус тилине которгула. Кыргыз жана орус тилиндеги сүйлөмдүн ээсин жана баяндоочун ажыратып, алардын ордун салыштыргыла.

ОЛИМПИАДАЛЫК ОЮНДАР

Олимпиадалык оюндар биринчи жолу Байыркы Грецияда өткөрүлгөн. Алар ар бир төрт жылда кайталанып турган. Ушундай эки оюндун аралыгы Олимпиада деп аталат. Өткөн кылымдын аягында олимпиадалык оюндарды өткөрүү салты кайрадан колго алынган. Ошентип, 1896-жылдан баштап жазгы олимпиадалык оюндар, 1924-жылдан баштап кышкы

олимпиадалык оюндар өткөрүлө турган болгон. Ар бир төрт жылда бүткүл жер шарынын спортчулары чон мөрөйлүү мелдешке жыйналышат.

Олимпиадалык оюндардын белгиси өз ара бириктирилген беш тегерек. Беш тегерек – жер үстүндөгү адамдар жашаган беш кургактыктын белгиси.

- мөрөйлүү – престижный
- кургактык – материк, суша

? 10. Текстке карата суроолор.

- Байыркы Греция жөнүндө эмнелерди билесиз?
- Олимпиадалык оюндар деген эмне?
- Азыркы оюндар кандайча өтөт?
- Олимпиадалык оюндардын белгиси кандай жана ал эмнени билгизет?

Вопросы по тексту.

- Что вы знаете о Древней Греции?
- Что такое олимпийские игры?
- Как проходят современные олимпийские игры?
- Как изображаются олимпийские игры и что означает это изображение?

11. Баш мүчөлөрдүн орун тартибине көңүл бургула. Ырды жаттагыла.

Маяр келди, бир чон үйдү майлады,
Кабак түйгөн капалыкты айдады.
Ушул адам, ушул сырдуу кийимчен,
Бул дүйнөнүн үстүндөгү каймагы.

Кетти, кетти, кетти чон үй капасы,
Кеткенине кубанды уул, атасы.
Ушул адам, ушул эски кийимчен,
Бул дүйнөнүн үстүндөгү тазасы.

А. Осмонов

майлады – здесь: красил

кабак түйгөн капалык – вид, вызывающий уныние

сырдуу кийим – одежда в краске

12. Дагы бир жолу сүйлөмдүн баш мүчөлөрүн таап, алардын кайсы сөз түркүм-дөрүнөн жасалганын оозеки айтып бергиле.

ӨЗГӨН ШААРЫ

Өзгөн шаары – Кыргызстандагы байыркы шаар. Шаардын биздин заманга чейин I–II кылымда пайда болгондугу жөнүндө орто кылымдагы араб, перс, түрк тилдеринде жазылган даректерден маалым. Азыркы мезгилде байыркы өзгөндүн калдыгы жана архитектуралык курулуштары сакталган. Орто кылымдагы мүрзөлөрдөн табылган жазуу XII–XV кылымдарга таандык. Орто кылымдын аягында шаардын аймагы бир кыйла кичирейип чакан шаарга айланган. Бабурдун китебинде Ферганадагы сегиз шаардын ичине кирген эмес. XIX кылымдын башында Кокон хандыгына өткөн. Кыргызстан Россиянын курамына кошулганда Анжиян уездинин курамына кирген. 1917-жылы октябрда өзгөндө Совет бийлиги орнотулган. Азыр ал Кыргызстандагы маанилүү жана табигый байлыктардын ээси болгон район.

дарек – сведения, известие

таандык – принадлежит

чакан – малый

кыйла – несколько

курам – состав

карамагы – подчиненность

орнотулган – установлен

маанилүү – важный

табигый байлыктар – природные богатства

13. Төмөнкү сүйлөмдөр айтылыш максатына карай өз ара кандайча ажырашат?

1. Жаны окуу жылы башталды.
2. Бүгүн айдын канчасы?
3. Акырын сүйлөсө болбойбу?
4. Өзүн түзгөн режимди бузган жоксунбу?
5. Барып айт: бири да кетпесин, тапшырманын баары аткарылсын.
6. Тур, көрүш, сени менен учурашалы деп келишиптир.
7. Асманда булуттар көчө баштады.
8. Кап, мынчалык терең кетпесен болмок.
9. Кантейин, тагдырдын жазымышына баш ийдим да.
10. Адам эркиндиги жашасын!

14. Текстти окуп, оозеки сүйлөп бергиле. Сүйлөмдөрдүн түзүлүшүнө көңүл бургула.

СУУСАМЫРДА

Суусамыр – жердин керемети. Жашыл бетегеси, узун чөбү белден буралат, ыргалат. Ою да, тоосу да гүлгө бөлөнгөн. Мал жер бетин бербей, жайылып жүрөт. Алардын артында койчулар да, жылкычылар да, уйчулар да жүрөт. Чокудагы арчаларда чымчыктардын, уларлардын, кекиликтердин сайраган жагымдуу үндөрү угулат. Эмнегедир тоонун тентек суусу күрүлдөйт, шаркырайт, чачырайт.

Тиги түзөндөгү ак, боз чатырлар, боз үйлөр, алачыктар – малчылардын үйү. Алар бул жерде күзгө чейин малдарды тоюндурат, көбөйтөт, семиртет. Күзүндө гана жакага түшөт.

Суусамырда Бишкек, Талас, Мерке, Луговой, Тянь-Шандын малдары жайылат. Кыргызстандагы эн сонун жайлоо ушул – Суусамыр: салкын, тунук суулуу, бетегелүү, чөптүү.

керемет – чудо

тентек суу – *здесь*: бурное течение

§ 4. СҮЙЛӨМДӨРДҮН АЙКЫНДООЧ МҮЧӨЛӨРҮ

ВТОРОСТЕПЕННЫЕ ЧЛЕНЫ ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Айкындооч мүчөлөр баш мүчөлөрдү аныктап, тактап, толуктап турат. Алар *толуктооч*, *аныктооч*, *бышыктооч* болуп ажыратылат.

Толуктооч жана анын түрлөрү.
Тике толуктооч

Тике толуктооч табыш жөндөмдө туруп, *кимди? эмнени?* деген суроолорго жооп берет.

Кыргыз тилинде тике толуктооч өтмө этиштерге багынып, белгилүү нерсени билдирип турат.

Мисалы: Бул фильмди көргүм келбейт.

Чымчыкты сойсо да касапчы сойсун.

Балээни кайдан деп болот.

Сейилбактан аюунун мамалагын көрдүк.

Второстепенные члены предложения служат для пояснения, уточнения, дополнения главных членов. Второстепенные члены предложения состоят из *дополнения, определения, обстоятельства*.

Дополнение и его разряды.
Прямое дополнение

Прямое дополнение стоит в винительном падеже и отвечает на вопросы *кого? что?*

В кыргызском языке прямое дополнение употребляется при переходных глаголах, обозначая уже известный нам предмет.

Не хочется смотреть этот фильм.

И воробья пусть режет мясник.

Откуда же ждать несчастья.

В парке увидели медвежонка.

15. Тике толуктоочторду тапкыла, суроо бергиле.

УЛАК ТАРТЫШ

Улак тартыш – кылымдарды карыткан байыркы оюн. Жоокерчилик заманда жигиттер тулпар менен кадимки карышкырды кубалап барып, камчы менен бир салып, талашып, тартышып эрдигин, жалтанбаган көк жалдыгын көрсөткөндүктөн «көк бөрү» аталып кетсе керек. Анын үстүнө «улак тартып» берендер бөрүдөй тийип, көктүгүн, өжөрлүгүн

көрсөткөндүгү болгон го. Элибизде «улак тартыш» – «көк бөрү», «торпок тартуу» деп айтылып, каныбызга, дилибизге сиңип калган. Бул оюнду совет доорунда өгөйлөп, тыюу салган учурлар болгон. Кызыктуулугу, күйөрмандардын канын дүрбөтүшү, таасири боюнча спорттун дүйнөлүк түрлөрүнөн кем калышпаган бул оюнду эл аралык аренага да таанытууга болор эле.

● кылым – век

кадимки – обыкновенный

көктүк – целеустремленный

өжөрлүк – настойчивость

өгөй – чужой

16. Тике толуктооч катышкан учкул сөздөрдү окуп, маанисин түшүндүрүп бергиле.

УЧКУЛ СӨЗДӨР

Жараткан бергенин бүт койбой алат,
Бир гана жагымдуу сөз калат.

Фирдоуси.

Баатырды жоодо сынайт,
Күлүктөрдү жолдо сынайт.

Макал.

Жакшы сөздү айтса жан эрийт,
Жаман сөздү айтса жан кейийт.

Макал.

Акылдуу адам көптү билиш үчүн окуйт,
Майда адам көпкө билиниш үчүн окуйт.

Япон макалы.

Искусство – адамдарды баш коштуруунун куралы.

Л. Н. Толстой

● жараткан – бог, создатель
жагымдуу – приятный
жан – душа
баш коштуруу – здесь: объединение

Биринчи жолу сөз болуп жаткан нерсенин атын билдирип турган учурда тике толуктоочтор этиштик баяндоочтун түздөн-түз алдына келип, табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү түшүп калат.

Мисалы: Дүкөндөн китеп сатып алдым. Окуучулар билим алышты. Досторго жардам бердик. Ал кызыл жоолук салынды.

Если прямое дополнение обозначает предмет, о котором упоминается впервые, оно стоит непосредственно перед сказуемым – глаголом и не принимает окончания винительного падежа.

В магазине купил книгу. Ученики получили знание. Оказали помощь друзьям. Она повязала себе красный платок.

17. Төмөнкү тексттен толуктоочторду издегиле.

КӨЗҮНДҮ САКТА!

Карангыда китеп окуба. Машинедө бара жатып окуба, көзүң чарчайт. Китеп окуганда, сабак жазып отурганда жарык сол жактан тийип турсун. Китепти көзүңдөн 30–35 см аралыктан карап оку. Көпкө чейин китеп окуганда ар бир 20 мүнөт сайын көзүңдү эс алдыр. Мындай учурда терезени же алыс жерди карасаң болот. Телевизорду 2–3 метр алыс отуруп көр. Көпкө чейин телевизорду карап отуруу зыяндуу. Көзүңдү учтуу нерселер менен сайып алба, абайла. Көзүң начар көрсө, көз доктурга кайрыл.

зыяндуу – вредно

18. Төмөнкү макалдарды (кыргызчасын) көчүрүп жазгыла, маанисине түшүнгүлө. Тике толуктоочтун эки түрдүү формасын көрсөткүлө.

1. Билими күчтүү минди жыгат, билеги жоон бирди жыгат. – Образованный одолеет тысячи, сильный одолеет одного. 2. Жакшы сөз жан эритет, жаман сөз жан кейитет. – Доброе слово душу радует, дурное слово душу огорчает. 3. Акылдуу мактанса, ишти тындырат, акмак мактанса, бутун сындырат. – Умный хвалится – дело будет, глупый хвалится – дело погубит (букв. ногу ломает). 4. Жакшы ката кетирсе – өзүн жемелейт, жаман ката кетирсе, жолдошун жемелейт. – Хороший ошибается – обвиняет себя, плохой ошибается – друга обвиняет. 5. Жакшы киши калааны кураат, жаман киши калааны бузат. – Хороший человек город строит, плохой человек город разрушит.

19. Текстти окугула. Алды сызылган сөз айкаштарын көчүрүп жазып, алардын кайсы жөндөмөдө турганын жана кандай толуктооч экенин айтып бергиле.

КУМУРСКА МЕНЕН ДАН

Кумурска кышка оокат жыйноого камынды. Жөргөлөп жүрүп буудайдын бир данын тапты. Аны уюгуна сүйрөп жеткире албады. Жолдош кумурскаларын жардамга чакырды. Кумурскалар биргелешип данды уюгуна жеткирип берди. Кумурскалар биргелешип эмгектенгенди жакшы көрүшөт.

оокат жыйноо – запасаться продуктами

жөргөлөө – карабкаться

уюк – рой, скопище

20. Тике толуктоочторду суроо берүү жолу менен таап, табыш жөндөмөнүн уландыларын жана алардын түшүп калган учурларын көрсөткүлө.

АКЫЛДУУ МАЛ

Жылкы – акылдуу мал.

Чек арадагы аскерлердин аттары бөтөн киши көрсө жанына жолотпойт. Мындай аттардын кай бирлери жыт искейт. Чек арадан жашырын өткөн адамдардын жытын сезет.

Жылкы ысыкты да, суукту да тоотпойт. Ал жайы-кышы талаа кезип жүрө берет, карышкыр сыяктуу жоодон да коргоно алат.

Карышкырды айгырлар тиштеп, тээп, мандайына жолотпойт. Алар өз үйүрүнөн карышкырга бир да жылкыны алдырбайт.

Г. Акчурина

жыт искейт – нюхает
талаа кезүү – рыскать по полям
жолотпойт – не подпускает
тоотпойт – не признает

жытынан сезет – узнает по запаху
үйүр – табун
айгыр – жеребец

😊 Жылмайып коюңуз

Оорудуунун тишин суургандыгы үчүн врач андан 50 сом сурайт.

– Бир нече секунд үчүн мындай акча көптүк кылбайт бекен?

– Мейли анда, эмки жолу сиздин тишинизди жарым сааттын аралыгында жулганга аракет кылам.

Экзаменде профессор студенттен сурайт:

– Фамилияң ким?

– Ташматов, – дейт да, ыржыйып күлөт.

– Эмнеге күлөсүң? Эмнени көрдүң?

– Сиздин биринчи сурооңуздуң жообун тапканыма кубанып жатам.

Автобуста кондуктор аял:

– Сумкенизди тепкичтен алып коюңуз, бай болгур.

– Жок, жок, тийбениз. Ага улам мүдүрүлүп турбасам, унутуп калышым мүмкүн.

– Жакында тамак-ашка телефон менен заказ берсе болот дейт го?

– Ооба, бирок аны телевизор аркылуу алат экенбиз.

жулуу – вырвать

ыржаюу – оскалить зубы

тепкич – лестница

§ 5. КЫЙЫР ТОЛУКТООЧ КОСВЕННОЕ ДОПОЛНЕНИЕ

Кыйыр толуктоочтун милдетин жатыш, чыгыш, барыш жөндөмөдө турган сөздөр жана жандоочтук байланыштагы сөз айкаштары аткарат.

Жатыш жөндөмөдөгү сөздөр *кимде? эмнеде?* деген суроолорго жооп берет.

Косвенное дополнение выражается словами в местном, исходном, направлении падежах и послесложными словосочетаниями.

Слова в местном падеже на вопросы *у кого? в чем?*

М и с а л ы:

Жүрөгүндө калы бар.

Жүзүндө кубанычтын белгиси билинип турат.

Кыйынчылыкта жашаган элдер көп.

Бул окуя байыркы доордо болгон.

У него отважное сердце.

Радость заметна была по его лицу.

Многие люди живут в нужде.

Это событие произошло в далеком прошлом.

21. Жатыш жөндөмөдөгү кыйыр толуктоочторду тапкыла.

1. Мен шахмат ийриминде машыктыргыч болуп иштейм. 2. Жаман адаттар бул кызда байкалбайт. 3. Оюнда болгонун жашырган жок. 4. Бул күнү окуучулар каникулда болчу. 5. Ырчылык өнөр менде бар. 6. Жылкыда өт болбойт, өсөр малда өлүм болбойт (*макал*). 7. Айтканында кемчилик жок.

22. Төмөнкү аңгемеден кыйыр толуктоочторду издеп көргүлөчү.

ГРЕК ЖАҢГАГЫ

Грек жаңгагы пайдалуу жыгачтардан, анын эл чарбачылыгында пайдаланбай калган учуру болбойт. Жалбырагында, жыгачында, кабыгында, мөмөсүндө, сырткы кабыгында жыттуу заттар, «С» витамини, ар түрдүү боёк жана баалуу дарылар болот. Грек жаңгагынын жемиши ар түрдүү тамак-ашка колдонулат. Анын 74 проценти майдан турат. Бир түп жаңгакта 50 килограммга чейинки жогорку сапаттагы май болушу

жүзүгүн. Грек жаңгагынын жыгачы маданий үйлөрдүн ички бөлмөсүн жасалгалоодо, вагондордун жана самолёттордун ички салонун жасоодо, музыкалык аспаптарды, радиоприёмник менен телевизорлорду чыгарууда кеңири колдонулат.

түп – дно

жасалга – украшение

чыгаруу – выпускать

23. Тексттен зат атооч сөздөрдү таап, алардын ичинен жатыш жөндөмөдөгү кыйыр толуктоочторду көрсөткүлө, тексттин мазмунун орусча айтып бергиле.

КЫРГЫЗДАР

Кыргыздар – Кыргызстандын жергиликтүү жана негизги калкы. Борбордук Азиянын байыркы элдеринин бири. Кыргыздар мындан тышкары Ойбекстанда, Тажикстанда, Казакстанда, Кытай Эл Республикасында,

Ооганстанда, Түркия ж.б. жерлерде жашайт. Түрк тилдеринин кыргыз-кыпчак тобуна кирген кыргыз тилинде сүйлөшөт. Кыргыздын этногенези тууралуу маселе өтө татаал. «Кыргыз» этноними ар кандай жазылыштагы транскрипция менен биздин заманга чейинки 203–201-жылдарды эске салган байыркы түрк жазма эстеликтеринде жана кытай, араб, перс жазма булактарында жолугат. Азыркы кыргыз урууларынын X–XVI кылымдагы Тянь-Шань аймагын мекендеген элдер менен этногенетикалык байланышы болгондугу талаш туудурбайт. VIII–X кылымдарда кыргыз мамлекетчилиги түзүлгөндүгү жөнүндө маалыматтар кездешет. Көпчүлүк илимий пикирлер боюнча кыргыз элинин негизги уюткусу Борбордук Азиядан чыккан. Түрк каганатынын доорунда (VI–X к.) көчмөн бирикмелер менен мамиледе болуп, кийин Борбордук жана Батыш Тянь-Шанга жылган.

Жети-Суу жана Мавераннахр жергесинде башка түрк, монгол уруулары менен мамиледе болуп, XVI кылымдын башынан Тянь-Шанда өзүнчө эл катары белгилүү болгон. XVII–XVIII кылымдарда Жунгар хандыгынын кыргыздарга жапырып киришине кыргыздар аёосуз күрөш жүргүзгөн. Андан кийин кыргыз эли улутка айлануу багытында өнүгүп, Октябрь революциясынан кийин улут тепкичине толук көтөрүлдү.

КСЭ

байыркы – древний

жазма булактар – письменные источники

көчмөн бирикмелер – кочевые объединения

аймагын мекендеген – населяющие территорию

негизги уютку – основной костяк

тепкич – лестница

24. Жогорку текст боюнча төмөнкү суроолорго жооп бергиле. Ответьте на следующие вопросы на кыргызском языке, пользуясь содержанием предыдущего текста.

1. Азыркы кыргыздар кайда жашашат? – Где живут современные кыргызы? 2. Кыргыздар түрк элдеринин кайсы тобуна кирет? – В какую группу тюркских народов входят кыргызы? 3. Бул эл жөнүндөгү маалымат качантан бери белгилүү? – С каких пор и что известно об этом народе? 4. Тянь-Шань аймагындагы кыргыздар жөнүндөгү маалымат кайсы доорго тийиштүү? – К какой эпохе относятся известия о кыргызах, населяющих просторы Тянь-Шаня? 5. Кыргыз элинин улутка айланышы качан башталган? – Когда началось формирование кыргызской нации?

Чыгыш жөндөмөсүндөгү кыйыр толуктоочтор кимден? эмнеден? деген суроолорго жооп берет.

Косвенные дополнения в исходном падеже отвечают на вопросы *от кого? от чего?*

Мисалы:

Ырлагандан көңүлү калбады.

Катты почточудан алдым.

Нандан ооз тийдик.

Комуз өрүктөн жасалган экен.

Ему не надоело петь.

Получил письмо от почтальона.

Отведали хлеба.

Комуз смастерили из древесины урюка.

25. Чыгыш жөндөмөдөгү кыйыр толуктоочторду тапкыла.

Көптөн күткөн күз айы да келди. Биз каникулдан кайттык. Мен шаардагы туугандарыбыздыкынан келдим. Алмаз, Сергей, Марат деген балдар менен дос болдум. Алардан аз да болсо орус тилинен сабак алдым. Кинофильмдерди көрдүк, көлгө да түштүк. Досторум окуган мектептерден да кабар алдым. Күн жай өтсө экен деп кудайдан тиледим. Бирок сабактан калбас үчүн баары бир эртерээк кетүүгө туура келди.

! 26. Кыйыр толуктоочту көрсөткүлө. Манас баатырга берген мүнөздөмөгө көңүл бургула.

Алтын менен күмүштүн,

Ширөөсүнөн бүткөндөй.

Асман менен жериндин,

Тирөөсүнөн бүткөндөй.

Айын менен күнүндүн,

Бир өзүнөн бүткөндөй.

Алды калың кара жер,

Жерлигинен түткөндөй.

Ай алдында дайранын,

Толкунунан бүткөндөй.

Абадагы булуттун,

Салкынынан бүткөндөй.

Асмандагы ай – нурдун,

Жаркынынан бүткөндөй.

«Манастан»

ширөө – сплав

толкун – волна

жаркын – светочь

тирөө – опора

салкын – прохладно

27. Окуп чыккыла. Суроолордун жана ага берилген жооптордун маанисин түшүнгүлө. Толуктоочторду атагыла.

АБУ-АЛИ ИБН СИНА

– Кудайдан эмне сурам болот?

– Үч нерсени: ден соолукту, кубаттуулукту, коопсуздукту.

- Кимден чочулабаш керек?
- Сага суктанбаган досундан.
- Ар дайым көнүл бурууга эмне татыктуу?
- Ишке алек болуу.
- Жаш кезде жана карыганда эмнени жасаган дурус?
- Жаш кезде билим алып, карыганда аны колдонуу керек.
- Калк алдында адамды эмне басынтат?
- Өзүнүн жөндөмдүүлүгү жөнүндө сөз салуу.
- Татыксыз достон кантип кутулууга болот?
- Анын үч жолу бар - ага басып барбоо, ишин сурабоо жана жардамга чакырбоо.
- Жаштарга жана карыяларга кандай адеп керек?
- Жаштарга тайманбастык жана уяттуулук, карыяларга болсо билим менен токтоолук, адеп ылайык.
- Эң берешен ким?
- Кимдир бирөөгө белек берип, ошонусуна сүйүнгөн адам.
- Бул ааламда адам үчүн өмүрдөн артык бир нерсе барбы?
- Алар үчөө: ишеним, сүйүү жана мекен.
- Биз эч качан толук ээ боло албаган нерсе барбы?
- Алар төртөө: ден соолук, чындык, бакыт жана кыйышпас дос.
- Жакшы адамдын жаман болуп калышы мүмкүнбү?
- Ооба, жасаган жакшылыгы үчүн жемелеп турса.
- Билимди эмне көркүнө чыгарып турат?
- Чынчылдык.
- Эркиндиктин белгиси эмне?
- Айкөлдүк.
- Ким тутулуп, ким кутулат?
- Ким жамандык кылса тутулат, жамандык колуна келип туруп аны жасабаган киши кутулуусу мүмкүн.

Кырг. - 97

кудай - бог
сүйүнүч - радость
коопсуздук - безопасность
артыкчылык - преимущество
суктаныч - восхищение
чынчылдык - правдивость
басынтуу - унижение

айкөлдүк - великодушие
жөндөм - способность
кутулуу - спасаться
татыксыз - недостойный
тутулуу - попасться
токтоолук - скромность

Барыш жөндөмөсүндөгү кыйыр толуктоочтор кимге? эмнеге? деген суроолорго жооп берет

М и с а л ы: Нурлан үйлөнүү тоюна бармак болду.

Өзгөгө эмне кылсан, андан ошону көрөсүн.

Айлана кыймылга кирди.

Уулу ишке жарап калыптыр.

Косвенные дополнения в на-
правительном падеже отвечают
на вопросы кому? чему?

Нурлан намерен идти на
свадьбу.

Чего желаешь другому, того
же получишь от него.

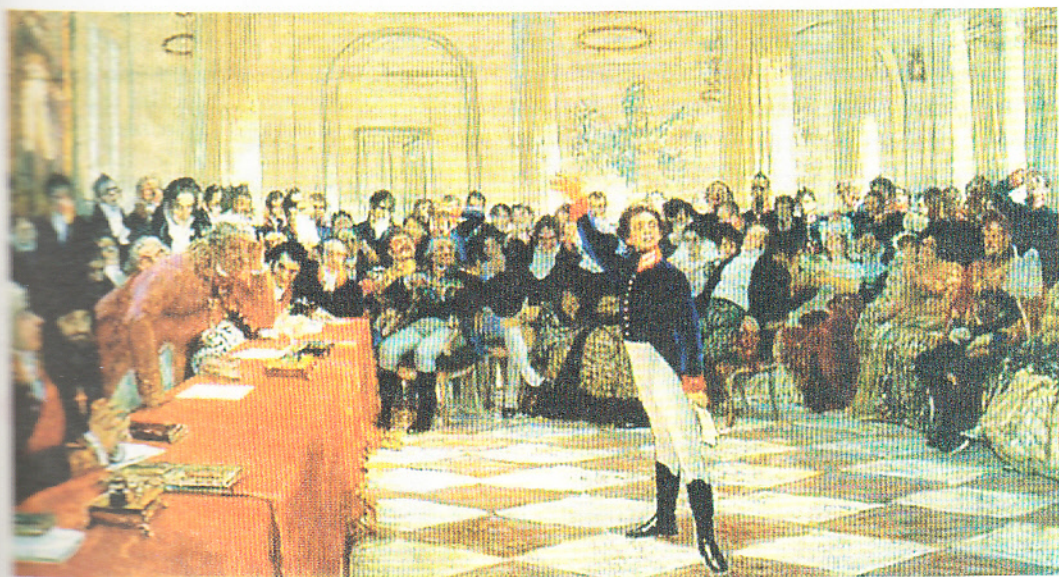
Вокруг оживилось.

Сын возмужал.

28. Тексттен барыш жөндөмөдө турган толуктоочторду табууга болобу?

ПУШКИН ЭКЗАМЕНДЕ

Пушкин лицейде окуп жүргөндө экзаменге жакшы даярданды, себеби экзаменге жазуучулар, генералдар, министрлер келмек. Экзамен алуучулар жазуучу Державинди күтүштү. Державин экзаменге катышууга абдан ынтызар эле. Бирок ал оорулуу болчу. Оорулуу болгондугуна карабастан экзаменге келди. Экзамен башталды. Бир тармал чач бала экзамен алуучуну таң калтырып, өзүнүн ырын окуп берди. Баланын үнү абдан шаңдуу чыкты. Бул ыр 1812-жылдагы Ата Мекендик согушка

арналды. Державин көзүнө жаш алып, Пушкинди кучактагысы келди. Бала кызарып, уялганынан оолактай берди. Державин бул бала менин ордумду басат деп эскертти.

ынтызар – очень хотел
таң калтырып – удивляя
шандуу – торжественно

көзүнө жаш алуу – прослезиться
оолактоо – отдаляться

29. Кыйыр толуктоочторду көрсөткүлө. Ырдын маанисине түшүнгүлө.

ЗАМАНА

Чарчы бөзгө жеткирбей,
Зар кылгансың, замана.
Бирөөгө жок, бирөөгө,
Бар болгонсун замана.
Байларга кең, кедейге,
Тар болгонсун, замана.
Кедейге кымбат, байга арзан,
Мал болгонсун, замана.

Токтогул

бөз – бязь
зар – нужда
кең – широкий

тар – узкий
мал – скот

Ким менен? эмне менен? ким үчүн? ким жөнүндө? эмне жөнүндө?
деген суроолорго жооп берген жан-доочтук байланыштагы сөз айкаштары кыйыр толуктоочтук милдет аткарат.

Послеложные словосочетания, отвечающие на вопросы *с кем? с чем? для кого? для чего? о ком? о чем?* выражают косвенное дополнение.

М и с а л ы:

Синирген эмгеги үчүн алдынкылар сыйлык алышты.

Эртенки майрам жөнүндө сөз кылып жатышты.

Жакшы менен жолдош болсоң жетерсин муратка, жаман менен жолдош болсоң каларсың уятка (макал).

Передовики получили награду за свой труд.

Разговор шел о завтрашнем празднике.

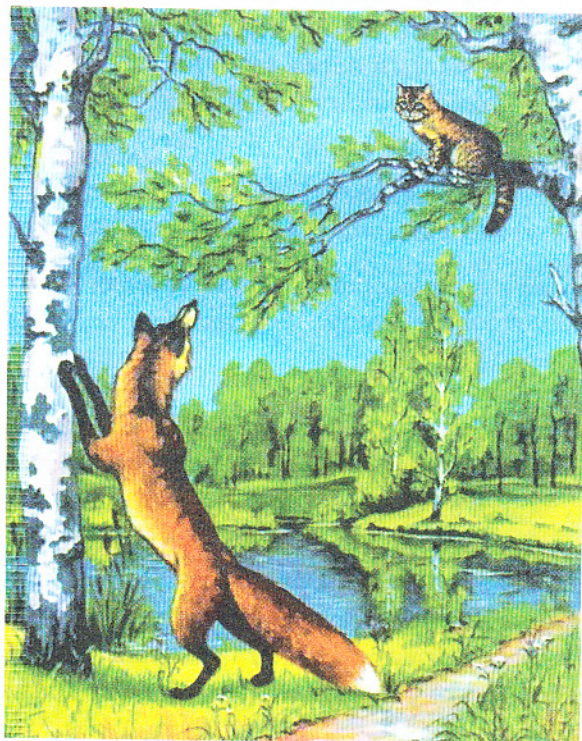
Будешь дружить с умным, достигнешь всего (достатка), будешь дружить с глупым, останешься ни с чем (посл.).

30. Кыйыр толуктоочтун милдетин кандай сөздөр аткарып турат?

МЫШЫК МЕНЕН ТҮЛКҮ

Иттен кантип кутулуу жөнүндө мышык менен түлкү сыр айтышат. Мышык иттен бир гана айла менен кутуларын, бакка чыга качарын айтат. Түлкү иттен бир гана айла менен кутулууга болбостугун, өзүнүн

жетимиш жети айласы бар экендигин айтып мактанат. Экөө сырдашып жатканда ээрчиткен ити менен анчылар келип калат. Мышык бакка чыга качып кутулат. Түлкү бардык айла, амалын колдонуп жатып, итке тиштетип коёт. Бул тууралуу жомок жалпыга белгилүү.

кутулуу – спасаться

сыр айтышат – поделиться секретами

айла – выход, способ

бакка чыга качуу – залезать на дерево

ээрчиткен ит – с собакой

анчылар – охотники

31. Жандоочтук сөз айкаштары кандай милдет аткарып турат.

Жайлоонун көркү ачылат,
Жайылып жаткан мал менен.
Булбулдун көркү ачылат,
Буралган кырчын тал менен.
Торгой сайрайт уктабай,
Агарган шоола таң менен.
Чубашып басса жарашат,
Төөнүн көркү нар менен.
Чилденин көркү ачылат,
Ак кардуу суук кар менен.

Токтогул.

32. Жандоочтор менен тутумдашкан толуктоочторду көрсөткүлө. Дагы кандай толуктоочтор бар?

ЛАМИНАРИЯ

Ламинария – латын тилиндеги деңиз капустаcы дегенди билдирет. Деңиз капустаcы дарылык касиети аркылуу белгилүү. Аны менен гипертония, ички ооруларын эмдешет. Азыр ревматизмди деңиз капустаcынын ваннаcы менен эмдөө салты колдонулуп жүрөт. Деңиз капустаcы дары гана эмес, ал даамдуу тамак да боло алат. Деңиз капустаcынан ар түрдүү кесмелер, жарма-ичимдиктер, консервалар даярдалат. Деңиз капустаcынан даам даярдоо айрыкча Японияда кеңири таралган. Мында ар түрдүү даамдарды жасоо үчүн күн сайын 20 миң тоннадан ашуун деңиз капустаcы жумшалат.

Деңиз капустаcы түндүктөгү деңиздерде да бар. Балык чарбачылыгы институтунун эсеби боюнча Ыраакы Чыгышта жыл сайын 5 миллион центнер деңиз капустаcын өндүрүүгө болот.

● ички органдагы оорулар – болезнь внутренних органов
эмдөө – профилактика, лечение
кесме – лапша
ашуун – свыше
жумшалат – расходуется

!

33. Төмөнкү ырдан тике жана кыйыр толуктоочторду тапкыла. Ыр түзүлүшүндөгү баш жана айкындооч мүчөлөрдүн ордуна көңүл бургула. Ырды жаттап алгыла.

РОССИЯ

Эй, Россия, Россия, бир боор энем!
Мен эндүү тоо кушуна койнун кенен.
Чын сөздү туура айтуудан таймана албайм,
Биз элбиз, биз кишибиз – сени менен.

А. Осмонов

бир боор – родной
тоо кушу – горец (букв. горный орел)
таймана албайм – не стесняюсь

Эскертүү: Эгерде сүйлөм кыйыр толуктооч менен аяктап калса, анда алар баяндоочтук милдет аткарып калышы мүмкүн.

Мисалы: Асыл – таштан,
акыл – баштан (макал).

Билимдин кени – мектепте.

Баланын көркү – энеде (макал).

Эвнин көөнү балада, баланын
көөнү талаада (Токтогул).

Кары келсе – ашка, жаш келсе – ишке (макал).

Примечание: Если предложение завершается косвенным дополнением, то оно может выполнять функцию сказуемого.

Драгоценность от камня, ум – от головы (посл.).

Источник знания – в школе.

Радость ребенка в матери (посл.).

Мать думает о ребенке, ребенок – об игре (Токтогул).

Старцу – уважение, молодому – дело (посл.).

34. Теменкү ырга көңүл бургула, баяндоочтун милдетин кандай сөздөр аткарып турат?

Баатырдын көркү жүрөктө,
Балбандын көркү билекте.
Өрдөктүн көркү чүрөктө,
Кулпунуп туурда таранса,
Куштун бир көркү түлөктө.

Токтогул

көрк – здесь: прелесть

35. Толуктоочтун милдетин аткарган сөздөрдү атагыла.

«Бардыгы жазда башталат» дегендей жаркыраган жаздын келиши менен бүтүндөй жаратылышка жан кирип, бүтүндөй жан-жаныбарлар, жамуруктар төлдөп, болочоктогу мол түшүмдүн үрөндөрү себилет. Ошондо,

кош айдоодо, болочоктогу мол түшүмдүн үрөнүн себишкенде минтип ырдашкан:

Мына септим уучтап,
Жылуу жерден конуш тап,
Бу – жетим-жесирге.
Мунусу – карып-мискинге,
Бу – ач-арыкка,
Мунусу – алсыз-карыпка,
Булар – курт-кумурскаларга,
Мунусу – сурамчыга,
Бул – тилемчиге,
Булар – саламчыга,
Калгандары
Сизге, бизге, мага,
Баба дыйкан жолдошум,
Бардык ишти ондосун,
Жар болуп жылоолосун,
Сугаттан өксү болбосун,
Өнгөндө арам чөп койбосмун,
Береке бек байласын.

Кырг. – 97

● болочок – будущее
үрөн – семена
сурамчы – попрашайка
сугат – полив

макулук – зверь
ач – голодный
ууч – горсть

36. Кыйыр толуктоочтор кандай милдет аткарып турат.

Эчкинин көркү – төл менен,
Эгиндин көркү – жер менен.
Эликтин көркү – төр менен,
Эр жигит – көркү эл менен.
Кылычтын көркү – курчунда,
Кундуздун көркү – сыртында.
Алышкан душман жоо келсе,
Азамат көркү – журтунда.

Токтогул

37. Макалдардын маанисин чечмелегиле, толуктоочторду кандай суроолор менен аныктоого болот?

1. Кайгы өмүрдү кесет, калп ырысты кесет. – Печаль укорачивает жизнь, ложь удаляет счастье. 2. Көңүлдөгү сырды көз билдирет. – Тайну сердца выдают глаза. 3. Билген суу ичет, билбеген уу ичет. – Знающему – вода, невежде – яд. 4. Сүйүнгөндөн маңдай айрылбайт, корккондон жүрөк жарылбайт. – От радости не стоит лоб расшибать, от испуга не стоит сердце разрывать. 5. Көптү үмүт кылып, аздан куру калат. – Надеешься на многое, получишь ничего. 6. Жалгыз тоокко да жем керек. – Даже одной курице необходим корм. 7. Көзү сокурга жолук, көкүрөгү сокурга жалукпа. – Встречайся со слепым по зрению, но не встречайся со слепым по уму. 8. Барга мактанба, жокко шашпа. – Не хвались тем, что имеешь, не жалуйся, что не имеешь. 9. Жаман көрбө жетимди, жетим да адам шекилдүү. – Не презирай сироту – он тоже человек.

38. Макалдарды орус тилине которгула.

Жакшы жанылса өзүнөн көрөт, жаман жанылса башкадан көрөт.
Жакшы адам эл камы үчүн жүгүрөт, жаман өз камы үчүн күйүнөт.
Атаны сыйлаган абийир табат, энени сыйлаган элге жагат.
Оозу жаман айылды булгаар, өтүгү жаман төрдү булгаар.

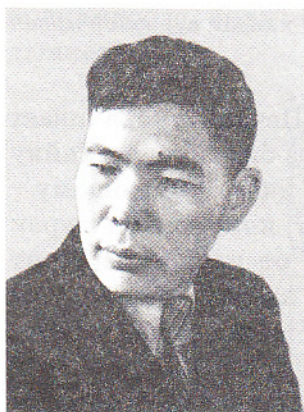
39. Төмөнкү тексттен тике жана кыйыр толуктоочторду тапкыла да:

а) А. Осмонов ким болгондугун орус тилинде айтып бергиле.

б) Башка кыргыз акындарынын, жазуучуларынын белгилүү чыгармаларын атагыла.

АЛЫКУЛ ОСМОНОВ

Алыкул Осмонов – кыргыз совет акыны, драматург, котормочу. Дүйнө үй-бүлөсүнөн. Жаштайынан жетим калып, Токмоктогу балдар үйүндө тарбияланган. «Махабат», «Жаңы ырлар», «Менин жерим – ырдын жери», «Ата Журт» деген ыр жыйнактарынын автору. Бул китептер кыргыз поэзиясын мурда болбогон реалисттик табылгалар, терең философиялык мазмун менен байыткан. Бир нече поэмаларды жаратты, балдар адабиятынын өнүгүшүнө зор салым кошкон. Осмонов авторго өнөрүн жаңы бийиктикке көтөргөн: А. С. Пушкиндин «Евгений Онегин», И. А. Крыловдун тамсилдерин, У. Шекспирдин трагедияларын жана Ш. Руставелинин «Жолборс терисин жамынган баатыр» поэмасын

кыргыз тилине которгон. Булар кыргыз котормо өнөрүнүн мыкты үлгүлөрүнө айланды. Маселен, Ш. Руставелинин поэмасы беш жолу кайра басылып чыкты. Бир нече драмаларды жазган.

А. Осмонов – өзүнүн поэтикалык мектебин түзгөн акын. Анын жаңычыл поэтикалык салттарынын үлгүсүндө өзүнөн кийинки жаш акындардын бүтүндөй бир мууну тарбияланды. Улуу акындын ыр, поэмалары бир нече ирет орус жана башка элдердин тилдерине которулган.

КСЭ

жетим – остался сиротой
табылга – находка
жаратты – создал (написал)
салым кошту – внес вклад
мыкты үлгүлөр – лучшие образцы
жаңычыл – новатор
бүтүндөй бир муун – целое поколение

40. Төмөнкү үзүндүдөн толуктоочторду таап, текстти кыргыз тилине которгула. Эки тилдеги толуктоочторду салыштырып көргүлө.

МОЛОДЫМ ДРУЗЬЯМ

Мои молодые друзья! Мы хозяйева нашей природы. Для рыбы нужна чистая вода. Будем охранять наши водоемы. В лесах, степях, горах – разные ценные животные. Будем охранять наши леса, степи, горы.

Рыбе – вода, птице – воздух, зверю – лес, степи, горы. А человеку нужна Родина. И охранять природу – значит охранять Родину.

По М. Пришвину

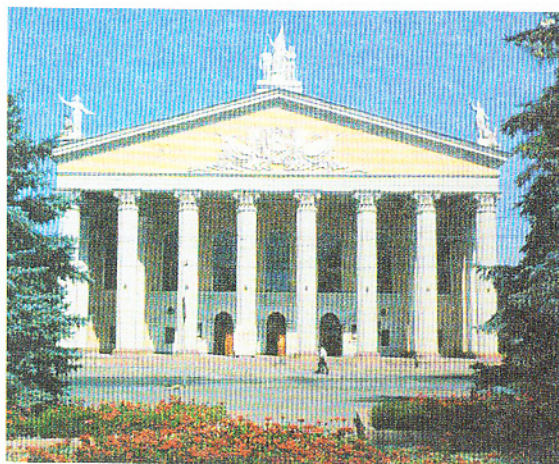
41. Текст боюнча изложение жазгыла.

КЫРГЫЗ ОПЕРА ЖАНА БАЛЕТ ТЕАТРЫ

Бул театр – Кыргызстандагы музыкалык маданияттын борбору. Мурунку музыкалык драма театрынын 1942-жылы Кыргыз мамлекеттик опера жана балет театры болуп кайра уюшулушу менен улуттук профессионал музыка искусствосу калыптанды жана өсүп-өнүктү. Адегенде

«Алтын кыз» (1937), «Ажал ордуна» (1938) музыкалык драма спектакли, 1939-жылы кыргыздын биринчи операсы «Айчүрөк» коюлган. Театрда 1940-жылы кыргыз элинин биринчи балети «Анар», кийин улуттук башка опералар менен балеттер коюлат. Мындан тышкары орус жана

дүйнөлүк классикалык опера жана балет чыгармалары дагы коюлган. Кыргыз жана боордош республикалардын композиторлорунун чыгармалары көрүүчүлөргө тартууланып турган. Көптөгөн спектаклдер аркылуу театрдын коллективи кыргыз профессионалдык искусствонун жетишкендиктерин көрсөтө алды.

Композиторлор А. Малдыбаев, В. Власов, В. Фере, М. Абдраев, К. Молдобасанов, аткаруучулар: С. Кийизбаева, Б. Бейшеналиева, А. Токомбаева, А. Куттубаева, А. Мырзабаев, Б. Миңжылкыев, дирижёрлор: В. Васильев, А. Жумакматов, режиссёр: У. Сарбагышев, сүрөтчүлөр: А. Арефьев, Г. Айтиев театрдын атын дүйнөлүк аренага алып чыгышты. Кыргыз опера жана балет чыгармачылыгын билүү үчүн театрда коюлган спектаклдердин атын эле санап өтүү жетишерлик: «Евгений Онегин», «Кыз Жибек», «Майсаранын жоруктары», «Ак куу көлү», «Белгисиз солдат», «Фигаро», «Фауст», «Жизель», «Аршин мал-алан», «Отелло» ж.б.

Театр имараты Бишкектеги Байтик жана Рыскулов көчөлөрүнүн кесилишинде жайгашкан. 1100 орундуу көрүү залы бар.

КСЭ

кайра уюшулушу – реорганизация
калыптанды – формировался
тартуу – подарок
жетишерлик – достаточно

имарат – здание
кесилиш – перекресток
көрүү залы – зрительный зал

42. Томонку аңгеменин мазмунун оозеки айтып бергиле. Кыргызстандын дагы кандай кооз жерлери бар?

АРСТАНБАП

Дүйнөдөгү эң кооз жерлердин бири Арстанбап десек жаңылбайбыз. Жыш токойлуу тоолору, шылдырап аккан мөлтүр тунук суулары, көңүл сергиткен таза, салкын абасы, буруксуган жыттуу гүлдөрү, дарылык касиетке ээ сансыз чөптөрү, айлананы көркүнө чыгара кубулжутуп сайраган

түркүн куштардын үндөрү Арстанбапка ажайып көрк берет. Арстанбап – табигый мөмө-жемиш токоюнун мекени, деңиз деңгээлинен 1500–1800 м бийиктикте жайгашкан. Арстанбап – дүйнөдөгү эң чон табигый жангак токою. Арстанбап – альпинисттердин жана туристтердин сүйүктүү жери.

жыш – густой
көңүл сергиткен – освежающий
жыттуу – душистый
көрк – красота

мөмө – фрукты
кубулжуган – переливающийся
деңгээл – уровень
табигый – природный

§ 6. ТОЛУКТООЧТУН ТҮЗҮЛҮШҮ. ЖӨНӨКӨЙ ТОЛУКТООЧ

СОСТАВНОЕ ДОПОЛНЕНИЕ ПРОСТОЕ ДОПОЛНЕНИЕ

Кыргыз тилинде толуктооч түзүлүшү жагынан жөнөкөй жана тутумдаш болуп бөлүнөт.

Жөнөкөй толуктооч бир сөздөн турат да, ал жөнөкөй жетатаал сөз болушу мүмкүн.

Дополнение в кыргызском языке делится на простое и составное.

Простое дополнение состоит из одного слова, которое не может быть простым или сложным.

М и с а л ы:

Асмандан жылдызды көрдүм.

Айылдан кат алдым.

Бизге чоң ишеним көрсөтүштү.

Пахтадан түрдүү кездемелер жасалат.

Быйыл мен Бишкек гуманитардык университетине кирмеччимин.

Видел звезду на небе.

Получил письмо из села.

Нам оказали большое доверие.

Из хлопка изготавливаются различные ткани.

В этом году я буду поступать в Бишкекский гуманитарный университет.

43. Жөнөкөй толуктоочторду бөлүп көрсөткүлө.

СИЛЕР БИЛЕСИҢЕРБИ?

А. С. Пушкин 20 жашында «Руслан менен Людмила» поэмасын жазган. Ал эми М. А. Шолохов 23 жашында атактуу «Тынч Дон» романынын биринчи китебин жазып бүтүргөн.

К. Маркс 29 жашында, ал эми Ф. Энгельс 27 жашында «Коммунисттик партиянын манифестин» жазган. Ф. Энгельс 18 жашында латын, эски грек, англис, италия, испан, португал, француз, голланд жана немис тилдерин билген.

Ф. Энгельс 68 жашында румын, норвег тилдерин үйрөнгөн. Бардыгы болуп 20дан ашык тил билген.

● атактуу – знаменитый
үйрөнгөн – научился

44. Төмөндө жөнөкөй толуктоочтордун милдетин кандай сөздөр аткарып турат? Мазмунун орусча айтып бергиле.

ООДАРЫШ

Оодарыш же эниш – кыргыздын ат оюндарынын бир түрү. Оодарышка балбан, шамдагай жигиттер катышып, элпек башкарылчу, күчтүү аттар минилет. Оюндун шарты боюнча балбандар бири-бирин энип, оодарып таштоого тийиш. Мелдеште «атаандашынын» курунан, колуна кармоого, тулку боюнан кучактоого, түртүүгө уруксат берилет.

Бирок бут менен тебүүгө, муштоого, камчы менен чабууга, атынын шаймандарын кармоого, колду же бармакты кайрууга мүмкүн эмес. Оюнда жеништин эки түрү бар: аттан оодарып түшүргөндө – таза жениш. Упайы бирдей болгондо кармашуу тентайлаш чыгат.

КСЭ

- оодарыш – сбрасывание с лошади
- элпек башкарылчу – ловко управляемый
- тулку бою – все тело
- ат шаймандары – конское снаряжение
- колду, бармакты кайруу – выкручивание руки, пальцев
- упай боюнча – по очкам
- тентайлаш – ничья

45. Көчүрүп жазгыла. Толуктоочтордун алдын сызгыла.

СУУНУН АЙЛАНЫШЫ

Аккан суу булактан башталат. Булактардан чыккан агын суулар бири-бирине кошулуп отуруп дарыяга айланат. Агын суулар көлгө, деңизге куят, же талаага тарайт. Суу агып баратса да, токтоп калса да билинбей бууга айлана берет. Буу асманда булут, тоодо туман болуп көрүнөт. Булуттан суу кар, мөңдүр, жамгыр түрүндө жерге түшөт. Алар сууга, андан бууга айланып, кайта асманга көтөрүлөт. Ушинтип суу айланып жүрө берет.

● айланышы – превращение, круговорот

агын суу – текущая вода

куят – впадает

болуп көрүнөт – воспринимается

түрүндө – в виде

46. Тап, тап табышмак.

Бардык балдар ойногон,

Оюнуна тойбогон.

Урган сайын секирет,

Жообун табат ойлогон.

(т.п)

Көөдөй кара тактайга,

Аппак изин калтырат.

Аны менен дос болсоң,

Түшүнүгүн артылат.

(б.р)

Эгер атын таппасаң,

Алманы эсте болгону.

Бишкек шаары сыяктуу,

Болгон элдин борбору.

(А....ы)

47. Төмөнкү эки үзүндүдөн жөнөкөй толуктоочтун кандай түрлөрүн жолуктурууга болот?

ЫСЫК-КӨЛДҮ САКТАЙ БИЛЕЛИ

Ысык-Көлдү орусча жылуу көл деп түшүндүргөндөр да кездешет. Тузкөл деген да аты болгон. Ысык-Көл жыл өткөн сайын тартылып баратат. Мурун ага жүздөгөн дарыялар менен тоо суулары агып киргенин, көлдү толтуруп турганын эске алсак, бүгүн алардын баары бүт бойдон

сугатка жумшалганын да билебиз. Көлдөн суу агып чыкпайт. Көлдүн жээги жыл сайын 7–10 смге тартылып баратат.

Ысык-Көлдү сактап калуу – бул мекендин бир укум жерин сактап калуу дегендик. Көлдүн тагдыры үчүн биздин жоопкерчилигибизди азыр мына ушундайча түшүнүп, баалоо керек. Эгер сен өзүңө жамаатташ турган токойду, берешен жерди жакшы көрсөң, тек гана суранып эмес, ишкер дем, эн негизгиси эртеңки күн жөнүндө ойлонуп, жаратмандык менен мамиле кылсаң, анда сен чыныгы кожоюн боло алганың. Анда сенин патриот боло алганың ошо. Биздин кереметибизди, Ысык-Көлдү, анын сыңдуу баа жеткис жерлерин сактап калуунун өбөлгөсү ушунда болот.

Ч. Айтматов

- тартылып баратат – вода убывает
- жамаатташ – близкий
- сугатка жумшоо – привлекается к поливу
- кереметибиз – наше чудо
- жаратмандык – созидательный
- агып чыкпайт – не вытекает
- бир укум жер – клочок земли
- өбөлгө – основа
- жоопкерчилик – ответственность
- бото көз булак – родник, ручеек
- берешен жер – плодородная земля

МЕЙМАНДОСТУК

Кыргыз элине тиешелүү асыл дөөлөттөрдүн бири – меймандостук. Бул – бизге ата-бабаларыбыздан калган салт. Үйгө келген кишини келиниз, төргө өтүңүз, даам ооз тийиниз – деп тосуп алабыз. Мейманга болгон жакшы тамагыбызды берип, төргө отургузабыз. Жагымдуу ангеме баштап, меймандын көңүлүн көтөрөбүз. Кыргыздар жашоо турмушундагы ар бир кубанычты, маанилүү окуяны эл чакырып, мейман тосуп белгилешет. Илгертен келе жаткан каада-салт, күндөлүк турмуш ушундай түшүнүккө байланышкан. Үй салганда, бала төрөлгөндө, басканда, үйлөнгөндө ж.б. жагымдуу окуя болгондо чон той берилет. Тойго бүт айыл же бир көчөнүн эли чакырылат. Алыстагы жакын туугандар дагы унутулбайт. Мейман күтүү – элибиздин сүйүктүү салты.

● меймандостук – гостеприимство
ата-баба – предки
асыл дөөлөт – благородное достояние
тосуп алуу – встречать
төр – почетное место
каада-салт – народная традиция
көңүл көтөрүү – поднять настроение
күндөлүк турмуш – повседневность

? Жогорку ангемелерге ылайык суроолор:

– Айлана-чөйрөнү коргоо, анын ичинде Ысык-Көлдү сактап калуу дегенди кандай түшүнөбүз?

– Мейман болуу менен мейман тосуунун айырмасы кандай?

48. Муну да жогоркудай иштегиле. Толуктоочтордун сүйлөмдөгү ордун байкагыла.

МУХАММЕДДИН ХАДИСТЕРИНЕН

Аманат кылгандын аманатын өз убагында ээсине тапшыр. Кыянат кылганга сен кыянат кылба. Дүйнөдөн өтүп кеткендердин жакшы сапаттарын гана эстениз. Жамандарына тил катпаңыз.

Беш нерседен мурда беш нерсени канимет деп бил.

Биринчиси – өлүмүндөн мурда тирүүлүгүндү,

Экинчиси – сыркоолугундан мурда саламаттыгыңды,

Үчүнчүсү – иштен мурда бош убактыңды,

Төртүнчүсү – карылыгыңдан мурда жаштыгыңды,

Бешинчиси – жакырлыгыңдан мурда байлыгыңды.

хадис – наставления
аманат – залог, долг
кыянат – зло

канимет – довольство
сыркоо – болезнь
жакыр – бедняк

Хадистерге карата суроолор:

1. Мухаммед ким болгон? 2. Хадистер кимге арналган? 3. Хадистерди эске ала жүрүүнүн кандай мааниси бар? 4. Канимет кылуу дегенди кандай түшүнөбүз?

§ 7. ТУТУМДАШ ТОЛУКТООЧ

СОСТАВНОЕ ДОПОЛНЕНИЕ

Тутумдаш толуктооч эки же андан ашык өзара ажырагыс сөз биримдигинен турат.

Составное дополнение состоит из неразложимого по функции сочетания двух или более слов.

Мисалы: Мен өзүмдү дайыма шайыр алып жүрүүгө аракеттенем.

Ар бир айдоочу жол эрежелерин сактоого милдеттүү.

Жаны келген мейман көргөнүн сүйлөп берүүгө киришти.

Я стараюсь всегда быть веселым.

Каждый водитель обязан соблюдать правила дорожного движения.

Новый гость приступил к рассказу об увиденном.

49. Тутумдаш толуктоочторду тапкыла. Текстти которгула.

КАЛПЫЧЫ

Бир бала кой кайтарып жүрдү. Ал карышкырды көрбөстөн эле, койго карышкыр тийди деп кыйкырып калды. Аны угар замат айылдын кишилери чуркап барышты. Баланын жалган айтканын көрүштү. Бир күнү койго чын эле карышкыр тийди. Бала айылдагы кишилерди жардамга чакырды. Баягыдай калп айтат дешип, кишилер келбей коюшту. Баланы карышкыр тоотподо. Ал бир койду желкесинен тиштеп, аркасына көтөрүп жөнөдү.

Л. Толстой

ЧИЛДЕ

Чилде – январь айы. Ал – жыл башы, кыш ортосу. Чилдеде суук катаал болот. Талааны, токойду кар басат. Куштардын, айбанаттардын издери ачык көрүнөт. Ачыккан карышкыр, түлкү тынбай жортот. Карышкыр жайыттагы жылкы, уйларды, койлорду андыйт. Аюулар кышында узак уйкуда болот.

катаал суук – зимняя стужа
ачыккан – голодный
жортот – *здесь*: бегать рысцой
узак уйку – долгая спячка

КЫШЫНДА

- Биз аны токтотушубуз керек.
- Азамат, ал жакка барба! Муз абдан жука экен.
- Мен коркпойм. Эч нерсе болбойт.
- Жардамга! Жардамга!

Муз жарылып, ал сууга түштү. Окуучулар мугалимге жардам сурап чуркашты.

- Жардам бериниз! Азамат сууга түшүп кетти!
- Бул шатыны алгыла!
- Азат, сен бул шаты менен акырын барып ага жардам бер. Суу абдан муздак, бирок биз ага жардам беришибиз керек. Сенин колундан келет.
- Макул.

Азаматты суудан алып чыгышты. Ал абдан үшүп калыптыр. Ал аябай уялып турду.

- Ыракмат балдар. Кеч болуп калды үйүңөргө тарагыла.
- Жакшы калыңыз!
- Жакшы баргыла!

Жалгыз жолдо башын шылкыйтып, Азамат кетип баратты.

токтотушубуз керек – должны остановить
абдан жука – очень тонкий
муз жарылып – лёд раскололся
шаты – лестница
сенин колундан келет – ты сможешь

51. Үн чыгарып окуп, тутумдаш толуктоочторду атай кеткиле.

ЧӨНТӨК ДЕПТЕРДЕН

Бельгия. Ар кайсы улуттан, өлкөлөрдөн чогулган акындардын дүйнөлүк кенешмесине катышып отурам. Ар ким чыгып, өз элин, маданиятын, поэзиясын, тагдырын кеп кылып жатат. Алардын ичинде Лондондон венгр, Парижден эстон, Сан-Францискодон поляк келген сыяктуу өкүлдөр да бар эле. Эмне кыласың, тагдырдын шамалы кээде адамдарды тооденизден ары, туулган жерден алыс кууп барып таштайт турбайбы.

Р. Гамзатов

кеп кылуу – говорить

тагдырдын шамалы – *здесь*: ирония (ветер) судьбы

52. Жөнөкөй жана тутумдаш толуктоочторду өз ара кантип ажыратабыз?

КЫРГЫЗСТАНДЫН ЖАҢГАК ТОКОЮ

Түштүк Кыргызстандын жангак токойлору укмуштай кооз. Алар Тянь-Шандын Фергана жана Чаткал тоолорунун беттеринде 600 мин гектардан ашык аянттарга созулуп жатат. Ак кардуу бийик чокуларды жээктеген тоо кыркалары, долоно, мисте, алмурут, алча, карагат жана жангак өскөн калын токойлору бар. Окумуштуулардын эсептөөлөрү боюнча бул

аймакта дарактардын жана бадалдардын 130дан ашуун түрү бар. Мында жылына беш мин тоннага чейин жангак, он мин тоннадан ашуун алма жана кара өрүк, мин тоннага жакын мисте жыйнап алууга болот. Ал

эми айбанаттарын айтпаныз. Канаттуу менен кийик, аюу менен илбирс, каман менен кашкулак, кирпич менен түлкү, коён менен суур жашайт.

укмуштай кооз – удивительно прекрасны
созулуп жатат – простирается
тоо кыркасы – горный хребет
мисте – фисташка

каман – кабан
илбирс – леопард
кашкулак – барсук
суур – сурок

§ 8. ТОЛУКТООЧТОРДУ КАЙТАЛОО

ПОВТОРЕНИЕ ДОПОЛНЕНИЙ

53. Толуктоочтордун түрлөрүн жана курамын айтып бергиле.

1. Окутуучу эжей менен сүйлөшүп турдук. 2. Кыламык болуп кар жааса, коёндор чуркайт из менен (*ырдан*). 3. Жыйналышка биз дагы катышсак болот. 4. Кылмышкерлер мыйзам боюнча жоопко тартылышты. 5. Керим быйыл кайрадан кесипчилик окуу жайына кирмек болду. 6. Ыр деген ар кимге жагат. 7. Өкмөттүн чечими менен бөбөктөр үчүн ыңгайлуу шарт түзүлдү.

54. Суроолорго жооп бергиле. – Ответьте на вопросы. Төмөндөгүдөй диалог түзгүлө.

- Гүлдү кайдан сатып алдың?
- Ким менен бардың эле?
- Эркиндик бульвары менен кайсы көчө кесилишет?
- Чет өлкөдөн кимдер келишиптир?
- Сенде үй тапшырмасынын планы барбы?
- Где ты купил цветы?
- С кем ходил?
- Какая улица пересекается с бульваром Эркиндик?
- Кто приехал из-за границы?
- У тебя есть план домашнего задания?

55. Толуктоочтордун милдетин кандай создөр аткарып турат?

ИТ МЕНЕН АРСТАН

Арстан менен ит капаста бир жыл бирге турушту. Бир жылдан кийин ит ооруп өлүп калды. Арстан оокат жешти токтотту. Иттин олгөнүнө көзү жеткен арстан каардана баштады. Куйругу менен өзүнүн денесин сабап

кирди. Темир тордун зымдарын кемирди. Бир мезгилде арстан өлгөн иттин буттары менен денесин кучактаган бойдон тынып калды. Ошол абалында ал беш күн жатты. Алтынчы күнү арстан өлүп тынды.

Л. Н. Толстой

● капас – клетка

өлгөнүнө көзү жетти – убедился в том, что она умерла

каардануу – злиться

тынып калды – успокоился

56. Тексттин мазмуну боюнча изложение жазгыла. Толуктоочторду, алардын түрлөрүнө жана курамына карай бөлүнүшүн эске сала кеткиле.

ТОКТОГУЛ ГЭСи

Нарын дарыясы эчактан бери эле элдердин көңүлүн өзүнө буруп келген. Ал жөнүндө бир катар ырлар ырдалган, уламыштар айтылган. Нарын дарыясы Тянь-Шандын тоо кыркаларындагы түбөлүк жаткан мөңгүлөрдүн сууларынан чогулат. Анын агымы катуу. Нарын дарыясы жана ага куйган Көкөмерен, Ат-Башы, Ала-Булак суулары да гидро-

энергетикалык ресурстарга бай. Нарын дарыясына Токтогул ГЭСин куруунун эл чарбалык мааниси зор. Андан абдан арзан электр энергиясы алынат.

Токтогул ГЭСинин курулушу Борбордук Азия республикаларына чон пайда келтирет. Электр энергиясын берүүнүн кубаттуу линиялары

Борбордук Тянь-Шандын чокуларын аралап өтөт. Токтогул ГЭСинин электр энергиясы Бишкек, Тараз, Алма-Ата шаарларына келет. Ошондой эле Фергана өрөөнүн байланыштырат.

§ 9. ЧЕЙРЕК БОЮНЧА КАЙТАЛОО

ПОВТОРЕНИЕ ПРОЙДЕННОГО ЗА ЧЕТВЕРТЬ

57. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүн издеп, алардын кайсы сөз түркүмдөрүнөн жасалганын эстегиле. Тексттин мазмунун оозеки айтып бергиле.

КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИГИ

Кыргыздар биздин доорго чейинки 201-жылдан 1993-жылга чейин «өздөрүнүн» эркин мамлекетин түзүүнү эңсеп, күрөшүп келишкен. 1855–1876-жылдарда Орусияга, анан мурдагы СССРге кошулушу ал идеяны XX кылымдын аягына чейин сүрүп салган.

Изилдөөчүлөр белгилешкендей, ар кылымдарда кыргыздар Енисейде, IV кылымда Байкалдан Тянь-Шанга чейинки бүтүндөй Борбордук Азияны көзөмөлдөп, маданияты өнүккөн, кубаттуу мамлекетти түзүшкөн.

Кыргыздын уруу башчылары (Кубат бий, Алымбек, Ормон хан) Кыргыз мамлекетин түзүүгө көп аракеттенишкен.

Кыргызстан жаны мамлекет катары 1991-жылдын 8-декабрындагы КМШны түзүү жөнүндөгү макулдашууга ылайык Эл аралык укук субъектиси жана геосаясат чындыгы катары мурунку СССРдин ыдырашынын натыйжасында пайда болду.

1993-жылдын 5-майында укук туткан, демократиялуу республиканын Конституциясы кабыл алынды.

Азыркы мезгилде Кыргызстанды 500дөн ашык мамлекет таанып, 85и дипломатиялык мамиле түзүштү. Эл аралык Бириккен Улуттар Уюмунун мүчөсү.

доор – эпоха
эңсөө – мечтать
көзөмөл – контроль
ылайык – согласно

таануу – признание
мамиле – отношение
ыдыроо – распад
мүчө – член

58. Төмөнкү тексттеги толуктоочторду өз ара салыштыргыла.

БЕЛГИЛҮҮ ЭТНОГРАФ

Фольклорист, кыргыз элдик оозеки чыгармаларын жыйноочу Каюм Мифтаков 1892-жылы 28-июнда Башкырстандын Салават районуна караштуу Нимбаш айылында туулган. Элдик оозеки чыгармаларын жыйноо ишин 1907-жылы казак жергесинде мугалимдик кылып жүргөн кезинде баштаган. Кыргызстанга 1916-жылы келип, кыргыз элдик оозеки чыгармаларын жыйноого Совет бийлиги орногондон кийин активдүү киришкен. 1920-жылы Таластын Грозный айылында мектеп инспектору болуп иштеп жүрүп, ал аймактагы акын, жомокчулардан лирикалык ырларды, санжыраларды, жөө жомокторду, дидактикалык чыгармаларды жазып алган. Кийин Ысык-Көл аймагында эмгектенип, 1920-жылы күз айларында С. Орозбаковдон «Манас» эпосун жазып ала баштайт. 1938 – 45-жылдары Ж. Кожековдун «Ак Мөөр» дастаны менен «Семетей» эпосун кагазга түшүргөн. К. Мифтаков кыргыз элинин жашоо-турмушу, каада-салттары, ар кыл диний ишенимдери жөнүндөгү мол маалыматтарды топтогон.

● оозеки – устный

орногондон кийин – после
установления

санжыра – родословие

диний ишеним – религиозные верования

59–60. Текстти көчүрүп жазып, толуктооч менен баяндоочтордун алдын сызгыла. В. Алыкуловдун ким болгонун оозеки айтып бергиле.

БАРПЫ

Акын Барпы Алыкулов 1884-жылы Ош областына караштуу Сузак районундагы Ачы деген жерде туулган. Барпынын атасы да, чоң атасы да көрүнгөн байлардын кол алдында эзилген. Барпы Алыкулов 1917-жылга чейин малайлыктан кутулган эмес. Барпынын ага-туугандары Совет бийлигин чыңдоого активдүү катышат. Барпы 1920-жылдары катуу ооруйт да, отуз эки жашында эки көзү тең көрбөй калат. Акын Улуу Ата Мекендик согуш мезгилинде күчтүү ырларын чыгарып, душманды талкалоого чакырат. Таланттуу акын Барпы Алыкулов 1949-жылы ноябрда дүйнөдөн кайткан.

● байлардын кол алдында эзилген – находится под гнетом баев
дүйнөдөн кайткан – скончался

II ЧЕЙРЕК

§ 10. АНЫКТООЧ

ОПРЕДЕЛЕНИЕ

Кыргыз тилиндеги аныктоочтор аныкталгычтан мурун келет жана заттын сын-сыпатын, санын, таандык экенин көрсөтөт.

Аныктоочтор *кандай? кайсы? канча? качанкы?* деген суроолорго жооп берет.

М и с а л ы: Биз мектептин жаңы имаратында окуйбуз.

Айнагүл сабакка жибек көйнөгүн кийип келди.

Сабак **жыйырма** биринчи кабинетте өттү.

Тааныбаган кишилер келди.

Определение в кыргызском языке стоит перед определяемым и обозначает признак, количество, принадлежность предмета.

Определения отвечают на вопросы *какой? который? сколько?*

Мы учимся в новом здании школы.

Айнагул пришла на урок в шелковом платье.

Урок прошел в двадцать первом кабинете.

Пришли незнакомые люди.

61. Суроолор аркылуу аныктоочторду тапкыла.

КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК ФИЛАРМОНИЯСЫ

Кыргыз мамлекеттик филармониясы 1936-жылы негизделген. Анын алгачкы тобун 41 кишиден турган элдик ырчы, комузчу, обончу, манасчы, куудул аткаруучулар, эл аспаптар оркестри, кыргыз мамлекеттик хору, комузчулар ансамбли, эркектердин вокалдык квартети, дунган ансамбли, кыл кыякчылар жана үйлөмө аспаптар оркестри түзгөн. 1939-жылдагы кыргыз искусствосунун Москвада өткөн он күндүгүндө ушул коллектив толугу менен катышып, алардын аткарган чыгармалары Москва окуучу-

ларына терен таасир калтырып, зор кызыгууну туудурган. 1958-жылы филармонияга Т. Сатылгановдун ысымы берилген.

Кийинки он күндүктө (1958) филармониянын жалпы чыгармачылык ийгилиги жогору бааланып, Эмгек Кызыл Туу ордени менен сыйланган. Таланттуу коллектив, анын жеке аткаруучулары кыргыз калкынын музыкалык өнөрүн эл арасына жайылтууда азыр да чон иштерди жасап жатышат.

КСЭ

- **үйлөмө аспаптар** – духовые инструменты
- таасир калтыруу** – произвести впечатление
- жайылтуу** – распространение, пропаганда

62. Макалдардын маанисин чечмелеп, аныктооч сөздөрдү суроолор аркылуу ажыраткыла.

1. Алыс жол атты сынайт, оор жол эрди сынайт. – Дальний путь испытывает коня, тяжелая дорога испытывает молодца. 2. Кенештүү эл азбас. – Народ советует – беды не будет. 3. Жакшынын жакшылыгы тиер ар жерде, жамандын жамандыгы тиер тар жерде. – Добро от хорошего человека жди каждый час, вреда от негодя жди сейчас. 4. Жаш чыбыктын ийилгени – сынганы, жаш жигиттин уялганы – өлгөнү. – Погнуть прутья словно сломать их, потерпеть стыд для джигита подобно смерти.

5. Коркокко бир ок көп, баатырга жүз ок да аз. — Трусливоому страшик
одна пуля, храброму сто пуль мало. 6. Жакшы адам жер эсебинен, жаман
адам эл эсебинен жан сактайт. — Хороший человек живет, работая на
поле, плохой человек живет за счет людей. 7. Токтогулдай ырчы бол,
Толубайдай сынчы бол. — Будь певцом как Токтогул, будь знатоком как
Толубай. 8. Жерде жаткан жумуртка, эртенки учкан балапан. — Яйцо,
что лежит в гнезде, завтра станет цыпленком.

63. Мына бул тексттеги аныктооч менен аныкталгыч создорду атап өткүлө.

САЛАМ-АЛИК

Салам-Алик — Түштүк Кыргызстандагы кооз жер. Өзгөн районундагы
Жазы (Яссы) суусунун сол жээгинде жапыз тоолуу жерден орун алган.

Климаты мелүүн, июлдун орточо температурасы 17°C , январдыкы
 6°C , жылдык жаан-чачыны 863 мм.

Булактары көп. Кара-күрөң жана кара-көк топурактуу. Тоолордун
кырына чейин таралган жапайы жаңгак-жемиш токою бар. Анын
арасында кыргыз алмасы, алча, бадам, кайың, ыргай, табылгы, долоно,
шилби жана башкалар, ал эми айбанаттардан элик, доңуз, коён, булбул,
кекилик, бактек, кыргоол жана башкалар кездешет.

Жагымдуу климаты менен эс алууга, туризмдин өнүгүшүнө шарт
түзөт.

Жаңгак, алма жана бадам — токойдун көркү.

табылгы — таволга

долоно — боярышник

жапыз тоолуу жер — плоскогорье

мелүүн — умеренный

бадам — миндаль

ыргай — кизильник

шилби — жимолость

суусар — куница

кекилик — куropатка

кыргоол — фазан

Кыргыз тилинде илик жөн-
дөмөдө турган атоочтордун бар-
дыгы аныктооч болуп түшөт
жана таандык маанини билдирип
турат. *Кимдин? эмненин?* деген
суроолорго жооп берет.

В кыргызском языке все
имена в родительном падеже
выступают в качестве опреде-
ления и выражают значение
принадлежности, отвечая на
вопросы *кого? чего?*

64. Илик жөндөмөдө турган сөздөрдү бөлүп, таандык мамиленин түрлөрүнө көңүл бургула.

МАЛДАРДЫН ТАЛАШЫ

Бир күнү малдардын ортосунда талаш чыкты. Ар кимиси адамга керектүүлүгүн айтышты.

– Менсиз кыргыздын көрөр күнү жок. Мен араба ордуна жүк тартамын. Менин жүнүм болбосо, кыргыз жыланач калар эле, – деп төө керектүүлүгүн сүйлөдү.

– Жок, сенден мен артыкмын. Мен адамдын канатымын. Мен кара кызматты да баарынан артык кыламын. Менин этим, сүтүм эн керектүү.

Менин сүтүмдөн жасалган кымыз бардык ооруну айыктырат. Менсиз көрөр күнү жок, – деди жылкы.

– Менин этим, сүтүм болбосо кыргыз күн көрө албайт, – деди уй.

– Сүтүм менен этим мындай турсун, менин жүнүм болбосо, кыргыз үйсүз калат. Мен кыргызга майда акчадаймын, – деди кой. Эчки да себебин айтты. Булар чатакташып, кожоюнуна барышты. Ким керектүү деп сурашты.

– Баарынар керектүүсүнөр. Баарыңдын керегин бар үчүн багып жатамын деп, – таратып жиберди.

К. Тыныстанов боюнча

● талаш – спор
керектүүлүк – надобность
көрөр күн – *здесь*: жизнь
баарынан артык – лучше всех

айыктырат – вылечит
майда акчадай – как мелочь
таратып жиберүү – отпустить всех

65. Төмөнкү тексттен аныктоочтун кандай түрлөрүн кездештирүүгө болот?

НООРУЗ

Нооруз – аруулуктун, тазалыктын, жаңылануунун майрамы. Бекеринен «Ноу-жаны, руз-күн» – деп айтылбаса керек.

Ал эми кыргыздарда Нооруз байыртадан баркталып келаткан майрам катары белгиленип келет. Бул күнү адамдар жакшылыкка үмүт кылып, эски таарынычтарын унутуп, бири-бирин сыйлап, көзү өтүп кеткен жакындарына, жалпы арбактарга куран окуп бата кылышат. Үй ичин тазалашып, арча менен аласташып, «оору-сыркоо, кырсыктар болбосун» деп, жакшылыкка тилек кылышат. Ар бир үйдө колунан келген даамын, тамак-ашын жасап, дасторкон жайышат.

Ноорузда атайын кастарлап жасалуучу даамдын бири – сүмөлөк.

«Сүмөлөк бүрүн кайнаттык,
Бешене терим сүртөмүн.

Ыйманды бүгүн күтөмүн,
Бактыбыз бүгүн ачылсын.

Ырыс-кешик чачылсын» – деп бекеринен айтылбаса керек.

Сүмөлөктү бышыруунун негизги максаты – аны элге ооз тийгизип, алардын ыраазычылыгын жана сообун алуу.

Нооружда даярдалуучу сыйлуу даамдардын бири – көжө. Көжө жети даамдын түрүнөн жасалат. Эски жылдын кагынчыгы катары чон казанга бышырылат. Көжөгө ар түркүн азык кошулгандыктан даамдуу болот.

Нооружда жаңы кийимдер кийилет, жакшы тилектер айтылат, айлана көрккө бөлөнөт. Жаш-карынын баары чогулуп улуттук оюн-зоокторду ойношот.

аруулук, тазалык – чистота
баркталып – ценится
көзү өткөн – усопшие

арбак – дух усопших
кагынчык – остатки
сообун алуу – благословение

Нооруж майрамы жөнүндө сүйлөп бергиле.

66. Төмөнкү макалдардын маанисин түшүнгүлө. Алар кандай шартта колдонулат?

1. Аттын баары тулпар болбойт, куштун баары шумкар болбойт. – Не всякая лошадь становится скакуном, не всякая птица – соколом.
2. Бербестин ашы – бышпас. – Если не хочешь угостить, то обед не сварится.
3. Көзү тойбогондун өзү тойбойт. – Глаза ненасытные – сам ненасытный.
4. Кылганың мен үчүн, үйрөнгөнүң өзүң үчүн. – Делаешь для меня, научишься для себя.
5. Жакшылыкка жакшылык – ар кишинин иши, жамандыкка жакшылык – эр кишинин иши. – Ответить добром на добро – дело каждого, ответить добром на недобрый поступок – дело молодца.
6. Жүз уккандан бир көргөн жакшы. – Лучше один раз увидеть, чем сто раз услышать.
7. Жигиттин түсүн айткыча ишин айт. – Не говори о красоте джигита, говори об его деле.

67. Аныктооч менен аныкталгыч маанисиндеги сөз айкалыштарын жазып келгиле.

Чүй өрөөнүндө созулуп жаткан талаа жерлер өтө көп. Мурунку замандарда бул талааларга эгинден башка эч нерсе айдалчу эмес. Азыр бул жерлерге кызылча, эгин, түрдүү жер-жемиш, жашылча өсүмдүктөрү айдалат. Жер иштеткендер бул талаалардан мол түшүмдү жыйнап

алып жатышат. Бул жерлерди иштетүү үчүн көп сандаган тракторлор, комбайндар, автомашиналар керек. Кыргызстанды негизинен нан менен камсыз кылып турган регион ушул – Чүй өрөөнү.

● көп сандаган – многочисленные
созулуп жаткан – растянувшееся далеко
жер иштеткендер – земледельцы
иштетүү үчүн – для обработки
жыйнап алуу – собирать
камсыз кылуу – обеспечить

Илик жөндөмөнүн көрсөткүчү
(-нын) түшүп калуу аркылуу да
таандык маани бериле берет.

Мисалы: Балдар бакчасы үйү-
бүзгө жакын жайгашкан.

9-майда Жениш майрамын бел-
гиледик.

Алыстан чертилген комуз күүсү
угулат.

Орус калкым – тууганым кыя-
лынды жактырам.

Путемопущения грамматичес-
кого показателя (-нын) родитель-
ного падежа можно передавать
значение принадлежности.

Детский сад расположен близко к
дому.

9 мая отмечали праздник Победы.

Издавека слышится мелодия ко-
муза.

Русские люди – братья, мне нра-
вится ваш характер.

68. Тапшырма: Төмөнкү сөз айкаштарын катыштырып, сүйлөм түзүп келгиле.

Жер шары, айдын жарыгы, жаны жыл, келечектин ээлери Ош
чөлкөмү, дүйнө элдери, маселенин чечилиши, шаар көркү, адам баласы,
мамлекет башчысы, кыргыз тили, отуз кыз, Россия Федерациясы, коргоо
күнү, жаз майрамы ж.б.

69. Төмөнкү текстти окуп, мазмунун кайра айтып бергиле. Аныктоочтун түрлөрүн
өз ара бөлүп жазгыла.

«РОЖДЕСТВО» МАЙРАМЫ

«Рождество» – христиандык эн негизги майрамдардын бири. Христиан
дини боюнча бул күн христиан кудайы Иисус Христостун туулган күнү
деп эсептелинет да, жыл эсеби ушул күндөн башталат. Ошондуктан,
православ чиркөөлөрү бул майрамды – «бардык майрамдардын энеси»

деп аташат. Байыртадан эле Рождество декабрь айынын акыркы жумаларында башталып, январдын биринчи жумасына чейин созулган. Бул күндөрү Рождестволук ар кандай салттар, үрп-адаттар өткөрүлгөн.

Мисалы: Сочельникте пасхадагыдай эле постко отурушат, башкача айтканда эт, сүт, май, ичкилик сыяктуу тамактардан баш тартышып, майсыз ботко жана жер-жемиштер желет. Пост кырк күнгө чейин созулат. Майрам күндөрү бети-колдорун кызыл-тазыл кылып боёп, салбыраган кийимдерди кийип алган балдар, жаштар ырдап-бийлешип, үйлөрдү кыдырышат. Элдер аларга белек-бечкек, таттуу тамактарды беришет. Бул салт колядовка деп аталат. Дагы бир ушундай кызыктуу үрп-адаттардын бири – бал ачуу (гадание). Бал ачуу айрыкча Рождество түнүндө эн туура чыгат дешип, ага абдан жогору маани беришет. Бул мезгил «святка» («крещение» майрамына чейин созулат. Рождествону бардык элдер көңүлдүү майрамдашат: алар жаңы, кооз кийимдерин кийинишип, жасанышып алышып, бири-бириникине мейманчылап барышат, майрамдык дасторкондон даам татып, ырдап-бийлешет. Рождество – өзүнчө кайталангыс кызыктуу майрам. Биздин жерибизде мекендеп жатышкан христиан дининдеги элдер бул майрам кандай тарыхый өзгөрүүлөргө кабылып келсе да, анын абалкы кезиндеги негизги маанисин жоготпой, майрамдап келе жатышат.

Кырг.-98.

● салт – традиция
салбыраган – лохмотья
боёо – красить
өзгөрүү – изменение

кыдыруу – обход
кайталангыс – неповторимый
жоготуу – потеря

70. Бул ырды жаттагыла.

Жаман адам белгиси –
оз камы үчүн жүгүрөт.
Жакшы адамдын белгиси –
Эл камы үчүн күйүнөт.

Токтогул

§ 11. АНЫКТООЧТУН МИЛДЕТИН АТКАРУУЧУ СӨЗДӨР

ВЫРАЖЕНИЕ ОПРЕДЕЛЕНИЙ

Кыргыз тилиндеги аныктоочтун милдетин сын, зат, сан атоочтор жана атоочтуктар аткарат. *Кайсы? кандай?* деген суроолорго жооп берет.

Определения в кыргызском языке выражаются именем прилагательным, существительным, числительным, местоимением и частицей. Отвечают на вопросы *какой? какой?*

АНЫКТООЧТУН МИЛДЕТИН СЫН АТООЧТОРДУН АТКАРЫШЫ

ВЫРАЖЕНИЕ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ИМЕНЕМ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫМ

Кандай? деген суроого сапаттык сын атоочтордон турган аныктоочтор жооп берет.

Кайсы? деген суроого катыштык сын атоочтордон турган аныктоочтор жооп берет.

На вопрос *какой?* отвечают определения, выраженные качественными прилагательными.

На вопрос *какой?* отвечают определения, выраженные относительными прилагательными.

М и с а л ы: Дүкөндө кызык китепти сатып жатышат.

Сүрөттүү китепти балдар жакшы көрүшөт.

Кыргызстан – бийик тоолуу өлкө.

В магазине продают интересную книгу.

Дети любят книги с рисунками.

Кыргызстан – высокогорная страна.

71. Көп чекиттин ордуна сунуш кылынган аныктооч сөздөрдү коюп, сүйлөм түзгүлө.

1. Бишкек шаарында көп кабаттуу ... үйлөр көп. 2. Кыргызстандын ... жерлери, өрөөндөрү көп. 3 ... досум дайыма кат жазып турат. 4. Малчылар ... тоютун камдап алышты. 5. Төрдө ... килем илинип турат. 6. ... окуучуларга алкыш жарыяланды. 7. Күзгү дарактардын ... жалбырактарынын шуудурашы мага жагат.

Керектүү сөздөр: бийик, кышкы, жашыл, кооз, мыкты, айылдык, сары, жазгы, татынакай ж.б.

72. Тексттеги сын атоочтон жасалган аныктоочту суроолор аркылуу табууга болобу?

ДҮМҮРДҮН СЫРЫ

Биздин короодо бир жоон терек бар эле. Бир күнү аны атам түбүнөн араалап, кесип таштады. Теректин дүмүрү тегерек орундукка окшоп калды. Ага мен кээде отура калып, китеп окуп жүрдүм. Бир күнү Калык дүмүрдү карап: «Бул терек он беш жыл жашаптыр. Он эки жашындагы жылдын аба ырайы өтө салкын болуптур», – деди. Мен андан кантип билгенин сурадым. «Бул дүмүрдүн таарылган бетинде

он беш тегерек шакекче турат. Бир шакекче бир жашты билдирет. Ал эми жазы шакекчелер болсо, ошол жылдын жаанчыл жана салкын болгонун билдирет», – деди.

● дүмүр – пенё
араалап, кесип таштоо – отпилить
тегерек шакекче – кольцеобразные круги
жаанчыл – дождливый

73. Төмөнкү жанылмачтарды айтып көргүлө.

Беш кашка кой,
Бешөө беш башка кой.

Кырк кыл куйрук,
Кырк кызыл куйрук,
Кырк кыл куйрук ичинде
Ылгый кызыл кыл куйрук.

Чоң ача таш,
Кичи ача таш.

Он беши терек
Он беши бак.
Он беши кара,
Он беши ак.

74. Табышмактарды тапкыла.

Бир уста келди балтасыз,
Көпүрө салды тактайсыз. (м.з)

Кийимин тиккен ийнеден,
Коркуп жырткыч тийбеген. (к...и)

75. Аныктоочтор кайсы сөз түркүмүнөн жасалды?

ТОО

Бийиктиги бир нече километр келген кооз тоолор бар. Мындай тоолордун көз жеткис чокусунда эч качан эрибеген ак кар, көк муз жатат. Муну мөнгү дейбиз. Мындай бийик тоолордун чокусуна чыгуу

мүмкүн эмес. Тоонун көпкөк чокуларында эмнелер бар экенин, ал жерде жел кандай согорун, абасы кандай экендигин, кандай өсүмдүктөр өсөрүн билүү үчүн адам коз жеткис бийик чокуга чыгып, коркунучту да эсинен чыгарып коёт. Бийик чокулуу тоолор Кыргызстанда көп.

Ала-Тоо, Тянь-Шань, Памир жана Алай тоолоруна далай экспедициялар барып, шөкүлөлүү тоолордун ушу күнгө чейин картага түшпөгөн чокуларын текшерипти.

● чоку – вершина

мөнгү – ледник

жел согуу – дуновение ветра

көз жеткис – глазом не охватить

шөкүлө – женский национальный головной убор

76. Тексттин мазмунуна ылайык суроолор:

- Кыргызстанда кандай тоолор бар?
- Тоолордун чокусунда эмнелер бар?
- Чокулар сизге кандай көрүнөт?
- Кайсы тоого чыккансыз жана тоонун жаратылышы жөнүндө оюңуз кандай?
- Дүйнөдөгү бийик тоолорду, чокуларды атаңыз?
- Тоонун экологиялык кызматын кандай түшүнөсүз?

77. Текстти көчүрүп жазгыла. Аныктоочтордун алдын сызгыла. Алар кайсы сөздөрдү аныктап турат?

МУСА ЖАЛИЛ

Муса Жалил – татар элинин көрүнүктүү акыны. Анын балдарга арнап жазган көп чыгармалары бар. Муса Жалил 1906-жылы туулган. Ал совет мектебинде тарбияланат. Улуу Ата Мекендик согушка активдүү катышат. 1942-жылдын июнь айынын бир күндөрүндө Волхов фронтундагы катуу салгылашууда оор жарадар болуп, айласыздан душмандын колуна түшөт. Коммунист акын түрмөдө да немецтерге каршы жашыруун уюмду башкарган. Көп ырлар жазган. Согуш бүткөндөн кийин, анын ырлары бельгиялык бир партизан тарабынан советтик элчиге тапшырылган.

● көрүнүктүү – видный

арнап жазган – посвященный

тапшырылган – вручен

§ 12. АНЫКТООЧТОРДУН МИЛДЕТИН ЗАТ АТООЧТОРДУН АТКАРЫШЫ

ВЫРАЖЕНИЕ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ИМЕНЕМ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫМ

Аныктоочтун милдетин илик жөндөмөдө турган жана кимдин? эмненин? деген суроолорго жооп берген зат атоочтор аткарат.

Определения выражаются именами существительными в родительном падеже, отвечающими на вопросы *кого? чего?*

Мисалы: Жаздын келишин күтүп жүрөм.

Пушкиндин чыгармалары кыргыз тилине которулган.

Кече жазуучунун чыгармачылыгына арналды.

Крымдын Кара Дениз жээгинде курорттор көп.

Жду наступления весны.

Произведения Пушкина переведены на кыргызский язык.

Вечер был посвящен творчеству писателя.

На Черноморском побережье Крыма много курортов.

78. Ангемени окуп, мазмунун орусча айтып бергиле. Аныктоочторду тапкыла.

ЭЛИКТИН ТЕЛКИСИ

Мергенчи үч күндөн бери издегенин бет алдындагы шилбинин түбүнөн көрдү. Мергенчинин көргөнү туулганына аз күн эле болгон эликтин ак чандыр татынакай кызыл чаарчыгы эле. Анын өлүм менен иши жок. Ак чийдей буттарын каккан казыктай типтик кылып, ичке мойнун жогору созуп, шилбинин жашыл жалбырактарын жештин аракетинде. Мергенчи мылтыгын сунуп, демин албай, аны так башка мээледі. Эми аз болгондо кичинекей жаныбар жалп этип жерге суламак. Ангыча энеси шып келип, баласын октон калкалап туруп калды. Энесинин баласын коргогон баатырдыгына мергенчи ыраазы болуп, атпай койду.

● телки – косуля (самка)

ак чандыр – белобокий

чийдей бут – тонкие ножки

казыктай тик – здесь: прямые

мээлөө – взять на мушку

калкалоо – перегордить

79. Коп чекиттин ордуна зат, сын атоочтордон болгон аныктоочторду койгула, сүйломдөрдү көчүрүп жазгыла.

Жакшы ... дабаасы – эмгек. ... отун даярдалып бүттү. Жолугушууну ... башчысы ачты. Жыты ... анкыган жеримди кантип унутам. Эгемендүү ... эркин адамдары. Ынтымак – ... өмүрдүн шериги. ... мөмөлөр көздүн жоосун алат. Эң ... иш – мугалимдин аткарган иши дээр элек.

Керектүү сөздөр: тилек, кафедра, кышкы, Кыргызстандын, атыр, бактылуу, көздүн, жооптуу, клуб, узак, ардактуу, кызыл-кызыл ж.б.

Азыркы кыргыз тилинде атооч жөндөмөдөгү зат атооч сөздөр катар келгенде мурункусу кийинкисине аныктооч болуп түшөт.

В современном кыргызском языке в случае следования подряд двух имен существительных в именительном падеже предыдущее выступает определением к последующему.

М и с а л ы: Пристандын мрамор тепкичи бар.

Жез самоордон чай иччүбүз.

Шайы жоолук салынып, күмүш кемер курчанган салабаттуу аял аттан түштү.

Пристань имеет мраморную лестницу. Мы пили чай из медного самовара.

Сошла с коня солидная женщина в шелковом платке, опоясанная серебрянным ремнем.

80. Алды сызылган сөз айкаштарын көчүрүп, орус тилине которгула.

Мүйүз топчулар, жез тыйындар, түркүн мончоктор жерде жатты. Тамчы суу да ысыкта зарыл болуп калат. Малчы адам эрте турат, сергек келет. Алымдын чөнтөк дептери дайыма жанында жүрөт. Кыз бала алпештеп багылат. Үйгө келген орус кыз мага тааныш болчу. Апам дайыма күмүш билерик салынып жүрөр эле. Темир жол кызматында иштегендер чогулушту.

81. Аныктоочтордун кандай түрлөрүн байкадынар?

СЫЯ

Эң алгачкы сыя Египетте пайда болгон. Ал өзөндүн боюнда өсүүчү камыштын тамырларынан жасалуучу экен. Римдиктер аны майга аралаштырып эзип, сыя жасашкан.

Кийинчерээк сыяны эмен багынын жалбырагынан да жасаган. Бирок булардын бардыгы начар сыялар эле. Нагыз сыя – ализардын сыясы (ал минералдан алынган боёк). Бул мындан жүз жыл мурда пайда болгон. Аны Леонгард деген немис мугалим ойлоп тапкан.

● майга аралаштырып – смешивая с маслом
алынган – полученный
пайда болгон – появился

82. Жаңылмачтарды айтып көргүлө.

Бадал, арал, марал арал
Бадал аралды марал аралар.

Көп-көп көпөлөк,
Көп болуп көкөлөп,
Көргүн деп, көнүлдү көтөрөт.

83. Төмөнкү сөз айкаштарын катыштырып, сүйлөм түзгүлө.

Алтын сөйкө, илимдин кишиси, кесим нан, азык-түлүк баштыгы, уста адам, туу чоку, жигиттин гүлү, окуу үйү, балдар бакчасы, туулган жер, майор Жусуев, бөбөктүн суроосу, эженин тапшырмасы, саламаттык сактоо министрлиги, Ата Мекендик согуш.

§13. АНЫКТООЧТУН МИЛДЕТИН САН АТООЧТОРДУН АТКАРЫШЫ

ВЫРАЖЕНИЕ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ИМЕНЕМ ЧИСЛИТЕЛЬНЫМ

Эсептик жана иреттик сан атоочтор аныктоочтун милдетин аткарат жана канча? нече? канчанчы? неченчи? деген суроолорго жооп берет.

М и с а л ы: Республикада жети область бар.
Биз тогузунчу кабатта жашайбыз.
Отуз бир жашында эки баласы бар эле.

Определения выражаются количественными и порядковыми числительными отвечают на вопросы сколько? который?

В республике имеется семь областей.
Мы живем на девятом этаже.
В тридцать один год имел двух детей.

84. Төмөнкү ангемедеги аныктоочторду тапкыла, сан атоочтор милдетин аткарган аныктоочту өзүнчө бөлүп карагыла.

ДҮЙНӨДӨГҮ БИРИНЧИ САМОЛЁТ

1882-жылдын июль айында Питерден келген моряк А. Ф. Можайскийдин канаттуу машинасын кантип абага учурганын көрүш үчүн учурулчу талаага ондогон эл чогулду. Можайский саламаттыгы начар болгондуктан, өзүнүн ордуна учууга жардамчысы Голубевге уруксат берди. Канаттуу машина жерден асманга көтөрүлүп, талаанын үстү менен биринчи жолу эле уча баштады. Эл кол чапкылашып, ураалашты. Можайский бул учурда өзүнүн ойлоп чыгарган самолёту келечекте эл үчүн кызмат кыларын көз алдына элестетип жатты. Ошентип, дүйнөдө биринчи самолётту орус окумуштуусу Александр Федорович Можайский ойлоп чыгарган. Жүз жылдан кийин Орусия дүйнөдөгү ири аба флоту бар мамлекетке айланды.

канаттуу – крылатый
учурулчу талаа – летное поле

кол чапкылоо – аплодировать
көз алдына элестетүү – представить

85. «Биздин класс» деген темада оозеки ангеме түзүп, сүйлөп бергиле.

Керектелүүчү сөздөр: *класс, жарык, таза, экинчи, жыйырма беш, он беш кыз, он төрт бала, компьютер, бир жумада, физкультура, ай сайын, ишембилик, волейбол, экөө запаста, жыйналыш, чейрек, жыйынтык, тогуз отличник ж.б.*

86. Жанылмачтарды айткыла. – Повторите скороговорки. Чем выражены определения? Выучите наизусть.

Бир ак чымчык,
Эки ак чымчык.
Үч ак чымчык,
Төрт ак чымчык.

Бир түп тыт,
Бир түп түрп.
Түрп тытты түртөт,
Тыт түрптү түртөт.

87. Аныктоочтордун милдетин кайсы сөз түркүмдөрү аткарып турат?

СИЛЕР БИЛЕСИҢЕРБИ?

Кичинекей көк чымчык күнүгө алты минге жакын чымын-чиркей жоготот. Кара чыйырчык бир күндө 300гө жакын көпөлөктүн куртун жейт. Ал эми анын балапандары болсо, энесинен алда канча соргок болушат.

НУР ЧАЧЫРАТКАН ДАРАК

Дүйнөдөгү эң жарык жана кооз дарактар Африкада өсөт. Муну жергиликтүү адамдар «шайтан дарак» деп коюшат. Анткени бул дарактар кооздугу, жалбырактарынын жазылыгы менен гана эмес, фосфорго өтө бай экендиги менен да данкталат. Мына ошондуктан, бул даракты нур чачыратуучу дарак деп аташат.

● жоготот – уничтожает
көпөлөктүн курту – личинки мотылька
балапандар – птенчики
соргок – обжора

нур – луч
чачыратуучу – излучающий
жазылыгы – ширина
данкталат – славится

88. Томонку сандар сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнүн милдетин аткарып турат?

МОСКВАДАГЫ МАМЛЕКЕТТИК КИТЕПКАНА

Москвадагы мамлекеттик китепкананын ачылышынан бери жүз жылдан ашуун убакыт өттү. Бул китепкана 1862-жылы Москва шаарындагы Моховая көчөсүндө биринчи жолу мамлекеттик китепкана болуп ачылган. Музей жайгашкан имараттын ичинде китепкана үчүн ыйгарылган атайын бөлмө жана 200 кишилик окуу залы бар болчу.

Ал кезде китепкананын фондунда 100 миң даанага жакын китеп бар эле. Андан бери 100 жылдан ашуун убакыт өттү. Мурдагы эски имараттын жанында дагы алты жаңы корпус пайда болду. Азыр китепкана өзүнчө бир кварталды ээлеп турат. Анын ээлеген жалпы аянты 70 000 чарчы метрге жакын. Азыр китепканада 2200 орундуу 20 окуу залы бар. Китепканага күнүгө 7000ге жакын адам келип, китеп окушат. Мында 160 тилде басылып чыккан 23 миллионго жакын китептер, журналдар, газеталар бар.

КСЭ

КИТЕП

Китеп – ырыс булагы,
Аласын андан көп билим.
Чын акылдын булагы,
Китеп оу, талбагын.
Түгөнгүс акыл мүрөгү,
Илимдин ушул жүрөгү.
Жан досубуз китепти
Ардактайлы, сүйөлү.

Осмонкул

§ 14. АНЫКТООЧТУН МИЛДЕТИН АТООЧТУКТАРДЫН АТКАРЫШЫ

ВЫРАЖЕНИЕ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПРИЧАСТИЕМ

Атоочтуктар аныкталгыч сөздөн мурда келгенде заттын кыймыл-аракетке байланышкан белгисин көрсөтөт. *Кайсы? кандай?* деген суроолорго жооп берет.

М и с а л ы: Мелдешке катышкан балдарды директор кабинетине чакырды.

Берилген тапшырманы аткарып келдик.

Өзүм окуган китептеримди жазып жүрөм.

Айтар сөзүм жок.

Келүүчү коноктор кабар бердиришиптир.

Причастие, предшествующее определяемому слову, обозначает признак предмета, который связан с действием. Отвечает на вопросы *какой? какой?*

Директор пригласил к себе в кабинет участников соревнования.

Мы выполнили данное задание. Записываю прочитанные мной книги.

Нет слов, которые я хотел бы сказать.

Приезжающие гости через кого-то дали о себе знать.

89. Атоочтук аныктоочторду атагыла.

1. Күркүрөгөн күндөн түнүл, күлүп сүйлөгөн адамдан түнүл (*макал*).
2. Айтар сөзүм жок (*К. Б.*) 3. Жаркылдаган большевик, жакшы заман жаратты (*Токтогул*). 4. Көрүшчү адамдар келди. 5. Уккан кулакка жазык жок (*макал*). 6. Окуя болуп өткөн жерге кечинде келдик. 7. Жаңылбас жаак, мүдүрүлбөс туяк болбос (*макал*). 8. Баары бир билбей жасаган ишине өзүн жооп бересин. 9. Ачыла элек сандыкта бычыла элек кундуз бар (*макал*).

● түнүл – не надейся

көрүшчү – здесь: желающие повидаться

мүдүрүлүү – спотыкаться

туяк – копыто

бычыла элек – не выкроенный

кундуз – выдра

90. Көп чекиттин ордуна тиешелүү аныктооч сөздөрдү же сөз айкаштарын жазгыла. Орусча которуп көргүлө.

1. ... спортсмендер мелдеште чарчаган жок. 2. Айжандын ... белегин билип койдум. 3. ... меймандар үйдө олтурушат. 4. Алдыдан ... үн угулду.

5. Ушул кезге чейин ... дептерим жок. 6. ... докладдын биринчи нускасын көрдүк. 7. ... убадамды кантип танып кетейин.

Керектелүүчү сөздөр: машыккан, келген, берер, урматтуу, чаңырган, жылаажындай, коркунучтуу, жаза турган, жаңы жасалуучу, берген, айткан ж. б.

91. Аныктоочтун кандай түрлөрү кездешет? Көчүрүп, өз ара бөлүштүргүлө.

«ТҮРК ТИЛДЕРИНИН СӨЗДҮГҮ»

XI кылымда жазылган «Дивани лугат-ат-түрк» – тилчи-түрколог Махмуд Кашгаринин эмгеги. Анда 7500дөй түрк сөзү камтылган. Ошол кездеги түрк тилдеринин фонетикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрү, уруулардын жайгашкан аймактары, этнографиясы, оозеки чыгармачылыгы, тилдеринин классификациясы берилген. Сөздүктө 290 макал-лакап, 100гө чамалуу ыр, шаар, кыштак аттары (Аргу, Баласагун, Барсган), географиялык атоолор (Эртиш, Иле, Жейхун, Ысык-Көл), уруу аттары (аргу, кыргыз, чигил, ягма), адам аттары (Алытегин, Бектур, Буграхан, Иса, Каз) кездешет. М. Кашгаринин ушул, биз айтып жаткан эмгегинин бир нускасы 1914-жылы табылып, ал 1266-жылы өзү жазган түп нускадан Абу Бакр Ал-Дамаски тарабынан көчүрүлгөн экен. Бул нуска азыр Стамбулда, Фатих китепканасында сакталып турат. Изилдөөнүн маалыматтарына караганда бул китеп 1072–1083-жылдар аралыгында Багдад, Кашгар, Нишапур, Самарканд шаарларынын биринде жазылып бүтсө керек.

КСЭ

● камтыган – охватывает
жайгашкан аймак – область размещения
түп нуска – оригинал

92. Төмөнкү макалдардын маанисин түшүнгүлө. Аныктоочтун милдетин аткарган сөздөрдү бөлүп көрсөткүлө.

1. Алдамчынын эртени түгөнбөйт. – У обманщика нескончаемое «завтра». 2. Айдай чырайынды иттей кыялың бузат. – Прекрасную внешность портит отвратительный характер. 3. Миң кишинин атын

билгиче, бир кишинин сырын бил. – Лучше знать характер одного человека, нежели имена тысячи. 4. Ынтымаксыз үйдөн ырыскы качат. – Семье без согласия счастья не видать. 5. Аз кайгыны аш басат, көп кайгыны дос басат. – Маленькую печаль еда рассеет, большую печаль друг рассеет. 6. Түтүнү бөлөктүн түйшүгү бөлөк. – Другой дом – другие заботы. 7. Жерде жаткан жумуртка асманда учкан куш болот. – Яйцо в гнезде со временем станет крылатой птицей в небе. 8. Уккан кулакta жазык жок. – Услышавший не виноват.

§ 15. АНЫКТООЧТУН МИЛДЕТИН АТ АТООЧТОРДУН АТКАРЫШЫ

ВЫРАЖЕНИЕ ОПРЕДЕЛЕНИЯ МЕСТОИМЕНИЕМ

Аныктоочтун милдетин аткарган ат атоочтор зат атоочтун, сын атоочтун жана сан атоочтордун өзгөчөлүгүн чагылдырат.

Шилтеме жана сурама ат атоочтор атооч жана илик жөндөмөдө, ал эми жактама атоочтор илик жөндөмөдө гана колдонулат.

Мисалы: Ошол кыздын кайдан келгенин суроо керек эле.

Сиздин жакшылыгыңызды биз эч качан унутпайбыз.

Кандай кыйынчылык болсо да чыдоо зарыл.

Тигинин колундагы эмне?

Ата-эненин, алардын ар биринин каалоосун эске алалы.

Өзүнүн ишине кызуу киришти.

Эч бир киши билбесин.

Эмне жумуш менен келдиңиз?

Выступая в роли определения, местоимения отражают особенности существительных, прилагательных и числительных.

К указательные и вопросительные местоимения выступают в форме именительного и родительного падежей, а личные местоимения употребляются только в родительном падеже.

Надо было спросить, откуда приехала эта девушка.

Мы никогда не забудем вашу доброту.

Необходимо терпеть, какая бы трудность ни была.

Что у него на руках?

Примем к сведению желание родителей, каждого из них.

Горячо взялся за свое дело.

Никто не должен знать.

По-какому делу пришли?

93. Ат атооч сөздөрдү атагыла. Алардын кайсынысы аныктоочтук милдет аткарып турат?

Алайку Кыргызстандын түштүгүндө, Алай жана Фергана тоолорунун арасынан орун алган. Кыргызстандагы өтө бийик тоолуу өрөөндөрдүн катарына кирет. Анын жапыз жери деңиз деңгээлинен 2400 метр бийиктикте турат. Мурун ага самолёт же ат менен гана барчу. Азыр машина, араба жүрө турган жол бар. Алайкунун борбору – Кызыл-Жар. Самолёт ошо жерге конот. Өрөөндүн ушу жери кенен жана түзөң. Өрөөндү бардык жагынан өтө кооз аскалар курчап турат. Алайкунун жайы жылуу. Деңиз деңгээлинен өтө бийик тургандыктан, анын кышы ызгаардуурак келет. Эң жылуу мезгили июль, август, эң суугу декабрь, январь айлары. Алайку өрөөнүндө агын суулар өтө көп. Ар кандай нарзан булактарына бай.

● түзөң – равнина

курчаган – окружает

ызгаар – стужа

агын суулар – текущие воды

94. Сүйлөмдөрдү көчүргүлө. Аныктоочтордун алдын сызгыла. Кайсы сөз түркүмүнөн жасалган?

1. Ар бир адамдын алдына койгон максаты болот.
2. Кимдин ким экендигин жылдын аягында билебиз.
3. Ар кандай маселенин чечилиш жолу болот.
4. Жасаган мамилелерден силердин жөндөмүңөр билинип турат.
5. Айрым адамдар өзүнүн ишинен башканы билбейт экен.
6. Окуянын мындай өрчүшүн эч бир жан күткөн эмес.

КЫЗЫЛ ЖООЛУКЧАН

Толкуган биздин эркибиз –
Ал зуулаган темпибиз
Ал, тиги, кызыл жоолукчан –
Эмгектин кызы – селкибиз!

Ой, кызыл жоолукчан,
Кандай турмуш жайыңыз?
Курсак ачып кетти го,
Кайнады бекен чайыңыз!

Тээтиги зоону ураткан,
Омкоруп ташын кулаткан.

Ал, биздин арык казгандар,
Чекеси тердеп суу аккан!

Ой, кызыл жоолукчан,
Тетиги малды тосуп кой.
Тепсебесин эгинди,
Аркы уйларга кошуп кой!

Ж. Турусбеков

● жоолукчан – девушка (женщина) в платке
зуулаган – помчавшийся
селки – девушка, красotka
зоо – скала

омкоруу – переворачивать
кулатуу – сваливание
тосуп кой – преградить путь
тепсөө – топтать

95. Төмөнкү тексттердеги аныктоочтук милдет аткарган сөз түркүмдөрүн атагыла.

КЫЗЫКТАР ДҮЙНӨСҮНДӨ

Франциянын кайсы бир шаарында бир киши балык кармап жатып, кайырмагын тартып алам деп көз айнегин сууга түшүрүп жиберет. Эч бир айла таба албай, «Сууга түштү – жоголду» деген элдеги макалга ишенип кала берген. Бирок ал көз айнек жоголбой эле табылып, өзүнүн ээсине кайтарылып берилген. Ошол көз айнек килейген чортон балыгынын ичинен табылган.

Швейцариянын Солейро шаарына жакын жерден жылкычы чымчыктын ар кандай материалдардан, ошондой эле саат заводдогу айрым темир деталдардан салынган уясы табылган. Анын бул архитектуралык табылгасы азыр жергиликтүү музейлердин биринде сакталып турат.

● килейген – огромный
ичинен – в утробе
жоготуу – потеря

табылга – находка
жергиликтүү – местный

КҮНДҮН БАЛАСЫ

Чер токойдо бир жезкемпир жалгыз жашаптыр. Анын мурду менен тырмактары узун оркогой экен. Чачтары да таралбай саксаят, ошондуктан сыртка түн ичинде гана чыкчу экен. Бир күнү ал көчөдөн жалгыз келаткан бир баланы көрөт.

– Мага бала болчу, менин балам жок,– деп жезкемпир жалынат ага. Бала жезкемпир экенин билбей макул болот.

Жезкемпиp баланы үйүнө алып келет. Бала уктаганда жезкемпиp акырын келип баланын канын сороюн дегенде өзү өрттөнүп кетет.

Көрсө, ал Күндүн баласы экен.

● жезкемпиp – ведьма

жалгыз – одинокий

тырмак – ноготь

саксайган чач – взлохмаченные
волосы

жалынуу – упросить

канын соруу – пить кровь

өрттөнүү – быть подоженным

§ 16. ЧЕЙРЕК БОЮНЧА КАЙТАЛОО

ПОВТОРЕНИЕ ЗА ЧЕТВЕРТЬ

96. Мына бул тексттеги аныктооч менен толуктооч сөздөрдү атап өткүлө. Алардын кайсы жөндөмөдө тургандыгын жана кандай суроолорго жооп берерин айтып бергиле?

П. П. СЕМЁНОВ-ТЯНШАНСКИЙ

Атактуу окумуштуу-илимпоз жана саякатчы П. П. Семёнов карт Тянь-Шан-дын тунгуч изилдөөчүсү. Анын бул ири тоо тизмегине жасаган саякатынан кийин илимий чөйрөгө Тянь-Шань тоолору ке-нири таанымал болгон.

П. П. Семёновдун 1856–1857-жылдар-да Тянь-Шанга жасаган саякатынан улам анын 50 жылдыгына арналган салтанатта падыша тарабынан анын фамилиясына Тяншанский деген ардактуу наам, кошумча ысым катары берилген. Ал өзүн географ гана эмес, геолог, геоморфолог, ботаник, тарыхчы, экономист, статист жана искусство таануучу катары көрсөтүп, орус география коомун 40 жыл жетектеген.

Ал кыргыз жерине биринчи жолу 1856-жылы келген. Экинчи жолу Ысык-Көл менен жүрүп, көл менен Чүй суусу жөнүндөгү талаш маселени чечкен: Ысык-Көл туюк көл болуп чыкты. Чүй суусу андан агып чыкпасы, ага Кетмалды суусу куяры аныкталды. П. П. Семёнов Кыргызстан гана эмес, Орто жана Борбордук Азиянын жаратылышын окуп үйрөнүүгө

негиз салган. Окумуштуунун ысмы мөнгүлөргө, чокуларга, ашууларга, Тянь-Шань тоолорунан табылган өсүмдүктөрдүн 21 түрүнө коюлган. 1982-жылы Балыкчы шаарынын батыш четинде П. П. Семёнов-Тяньшанскийге эстелик орнотулган.

КСЭ

● чөйрө – среда
кошумча – дополнение
падыша – царь
жетектөө – руководить

ардактуу – почетный
туюк көл – безсточное озеро
түр – вид
өсүмдүк – растение

😊 *Жылмайып коюңуз.*

Эне үч жашар уулуна мындай деп эскертти:

– Терезеге чыкпа, андан куласаң бүкүр болуп каласын.

– Төө терезеден эки жолу жыгылды беле?

– Апа, адамдар маймылдан жаралганы ыраспы, – деп сурады төрт жаштагы Саша.

– Ооба.

– Ошондой, маймылдар көрүнбөй калыптыр.

Апендинин бала чагы

Ал мектептен келгенде тумагы ылай болуп калганын көргөн апасы:

– Айт, эмне болду?

– Балдар тумагымды алып футбол тобу кылып ойношту.

– Сенчи? Сен эч нерсе кылган жоксунбу?

– Мен жөн эле дарбазачы болуп турдум.

97. Эми толуктооч менен баяндооч сөздөрдү атап бергиле. Алар өз ара сөз айкалышын түзүүсү мүмкүнбү?

ЕВКЛИД

Евклиддин өзү жөнүндө дээрлик эч кандай маалымат сакталбай калган. Ал биздин заманга чейин III кылымда Александрия шаарында илим изилдеген адам болгондугу белгилүү. Ошондой эле Александрия мектебинин биринчи математиги экендиги маалым. Бирок андан бери эки миң жыл өтсө да, Евклид негиз салган геометрия мектепте окулууда.

Евклидке чейин геометрия анча тартипке келтирилбеген илим болгон. Евклид болсо анын бардыгын кайта иштеп чыгып, так ыраатка салган.

Анын жаны илими эч кандай далилдөөнү талап кылбаган эн жөнөкөй жоболордон – аксиомалардан башталып, андан ары бул илимдин эн сонун ырааттуу теоремалары биринен кийин бири берилген. Мындай илимди окуп-үйрөнүү оной болду. Башка илимдердей эле геометрия да тынымсыз өркүндөдү. Бирок бизге кылымдардын тунгуюгунан, геометриялык теоремалардын улуу шатысынын башталышынан байыркынын Евклид аттуу мыкты илимпозу элестеп турат.

дээрлик – почти
ыраат – система
маалым – известно
кайта иштөө – переработка

тартип – порядок
тынымсыз – безостановочно
шаты – лестница

98. Сүйлөмдөрдөгү айкындооч мүчөлөрдү (аныктооч, толуктооч) таап, аларды өз ара байланыштырып көргүлө.

ЕГИПЕТ ПИРАМИДАЛАРЫ

Бул абдан зор курулмалар падышалардын, фараондордун күмбөздөрү. Байыркы Египетте мындан беш мин жылча мурда тургузулган. Фараондор чексиз бийликке ээ болгондуктан Кудайга теңдештирилген. Ошондуктан пирамидалар фараондор өлгөндөн кийин да алардын

бийлигинин кудуреттүүлүгү жөнүндө эскертип турууга тийиш эле. Пирамидалардын эн зору фараон Хеопстун буйругу боюнча курулган. Анын бийиктиги 147 м. Байыркы грек тарыхчысы Геродоттун айтуусуна караганда бул пирамиданы жүз миң адам 20 жыл бою курган. Египеттин өтө ысык аба ырайынын шартында миндеген кулдар таш куралдар менен өтө зор таштарды сындырып алышып, аркан менен курулушка сүйрөп барышкан. Пирамида бийиктеген сайын улам жогору көтөрүүгө туура келген. Пирамиданын куруучуларынын көбү ачкачылыктан, адам чыдагыс оор жумуштан кырылган. Бирок ал бечаралардын ысымдары бизге белгисиз боюнча калды. Пирамидалар ар дайым көргөндү тан калтырат. Байыркылар аларды дүйнөнүн жети кереметинин бири катары эсептешкени бекер эмес. Таланттуу архитекторлор менен толгон усталар курган бул пирамидалар кылымдарды карытып, аларды кургандардын эстелигине айланды.

зор – громадный
кудурет – мощь
күмбөз – мавзолей
керемет – чудо
бийлик – власть
ачкачылык – голод

тан калтыруу – удивлять
оор – тяжелый
кырылуу – истребление
сүйрөп баруу – таскать
чексиз – неограниченный

99. Текст боюнча суроолор: Жети кереметти айтып бер.

1. Египет жөнүндө дагы эмне билесин?
2. Өткөн доордон калган дагы кандай эстеликтер бар?
3. Жети кереметти кандай түшүнөсүн?

100. Макалдарды маанисине ылайыктап орусча которгула.

1. Акылдуунун сөзү кыска, айта салса нуска. 2. Ападан – акыл, атадан – тарбия. 3. Комуз сынды – ыр жок, көңүл сынды – сыр жок. 4. Жакшы уул элине баш болот, жаман уул өз элине кас болот. 5. Билим алуу ийне менен кудук казгандай. 6. Кылганын биз үчүн, үйрөнгөнүн өзүн үчүн. 7. Калп айтып пайда тапкыча, чын айтып зыян тапкан жакшы. 8. Душман сүйдүрүп айтат, тууган күйдүрүп айтат.

III ЧЕЙРЕК

§ 17. БЫШЫКТООЧ

ОБСТОЯТЕЛЬСТВО

Бышыктооч сүйлөмдүн баяндоочу менен байланышып, кыймыл-аракеттин түрдүү белгисин билдирет.

Мисалы: Быйыл жаз эрте келди.
Доклад кыргызча болду.
Досум экөөбүз үйгө кеч келдик.

Улуунун сөзүн кунт коюп угуу керек.

Сүйлөй-сүйлөй чечен болот, көрө-көрө көсөм болот (макал).

Бышыктоочтор *качан? кайда? кандай? кантип? эмне үчүн? канча?* деген сыяктуу суроолорго жооп берет.

Обстоятельство вступает в предложение в связь со сказуемым и поясняет различные признаки действия.

Нынче весна наступила рано.
Докладывали по-кыргызски.
Со своим другом пришли домой поздно.

Слова старшего надо слушать внимательно.

Выступая много раз, станешь оратором, повидав многое, станешь мудрым (посл.).

Обстоятельства отвечают на вопросы *когда? какой? как? почему? сколько?* и т.п.

101. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн бышыктоочторду суроолор аркылуу тапкыла.

ДЕЛЬФИН

Дельфиндер Тынч океандын жакасында болот. Дельфиндер адамдардан коркпойт, аларды жакшы көрүшөт. Дельфиндин жаңы туулган баласынын салмагы 35 кг болот. Үч айдан кийин салмагы эки эсе өсөт. Дельфиндер өтө тез, саатына 60 км сүзө алышат. Дельфин – акылдуу айбанат. Дельфиндер балыкты алдыга кубалап, балыкчыларга жардам беришет.

● жакасында – *здесь*: на территории
коркпойт – не боится

акылдуу – умный
кубалайт – гоняет

102. Төмөнкү макалдардагы бышыктоочторго кандай суроо берилет? Орусча которуп, маанисин оозеки чечмелеп бергиле.

1. Отуз өлчөп, бир кес. 2. Акырын басса аксак дейт, катуу басса таскак дейт. 3. Колун менен кылганды мойнуң менен тарт. 4. Бир жолу туз таткан жерине мин жолу салам бер. 5. Отузунда ордо буза албаган, кыркында кыр аша албайт. 6. Эрдин данкын алыстан ук. 7. Издей-издей табарсын.

?

103. Суроолорго жооп бергиле. – Ответьте на вопросы.

1. Сен мектепке качан барасын? 2. Мектебинер кайда жайгашкан? 3. Майрам күндөрү шаардын көркү кандай болот? 4. Дыйкандар жазында кантип иштешет жана эмне үчүн? 5. Кыргызстанда канча калк жашайт? 6. Сабакка качан даярданасын? 7. Саат канчада туруп жүрөсүн? 8. Эртең мененки гимнастиканы эмнеге жасайсын? 9. Мектептеги класстар канча окуучудан турат? 10. Чет өлкөдөн келген меймандар кайсы тилде сүйлөштү? 11. Сен канча тил билесин? 12. Чет тилин кандай максатта үйрөнөбүз? 13. Туристтик саякат менен кайда барып келдинер? 14. Окуучулар каникулга качан тарайт?

104. Төмөнкү аңгемеден бышыктоочторду кантип табууга болот?

АЮУНУН ҮНКҮРҮНДӨ

Аюу чытырман токойдун түпкүрүндө жакшылап үнкүр даярдайт. Жата турган жерине жумшак бүчүр, кургак энилчек төшөйт. Аюунун үнкүрү жылуу жана жумшак болот. Кыш башталардын алдында аюу кирип, уктай баштайт. Анан кыштын орто ченинде мамалактарын тууйт. Алар кырынан суналып жаткан аюунун эмчегин чопулдатып ээмп, чоноё баштайт. Кээде энесинин үстүнө чыгып ойношот. Аюу сулк жатып уктай

берет. Үнкүргө жапкак болгон жыгачтардан тамчы таамп, салаңдаган ак кар бутактардан жылбышып, лапылдап күбүлүп түшө баштаганда аюу ойгонот. Токойго жаздын келгенин билгиси келет. Үнкүрдөн баш багып карайт. Кыш кете элек болсо, жазга чейин кайра жата берет.

105. Төмөнкү текстте мезгил бышыктоочтор барбы? Тийиштүү суроо бергиле. Торт мезгил боюнча диаграмма түзгүлө.

ЖАЗ

Март, апрель, май айлары – жаздын айлары. Марттан баштап күн жылый баштайт. Кар эрип, сай-сайга суу толот. Кыш бою тонуп жаткан өзөндөрдүн, көлдөрдүн муздары козголо баштайт. Сел жүрөт, алыс жакка учуп кеткен куштар күндүн жылышы менен кайра келе баштайт. Жазда эгин айдалат, малдар төлдөйт, жандыктар тирилет. Жакага, тоолорго көк чыгып, айлана гүлгө, байчечекейге бөлөнөт. Жазында мал көк чөпкө тоюна баштайт. Адамдар эми жылуу кийимдерин которуп, женил кийинет. Күн өткөн сайын жамгырдын жаашы көбөйө берет. Жайга чейин барып, анан токтолот.

● козголо баштайт – приходит в движение
малдар төлдөйт – начинается расплод скота
жандыктар – живность
күн өткөн сайын – с каждым днем

106. Макалдардан мезгил бышыктоочторду тапкыла. Алардын орусча которулушу аркылуу маанисине түшүнгүлө. Орус тилиндеги ушул сыяктуу маанилерди берген макалдарды атагыла.

1. Ай он бешинде толот. – Пятнадцатого числа наступает полнолуние.
2. Жарактуу күнү жоо келбейт. – В день, когда ты вооружен, враг не приходит.
3. Кыныр иш кырк жылдан кийин билинет. – Дурной поступок станет известным даже через сорок лет.
4. Жамандын жаштыгы өлгүчө калбайт. – Плохой всю жизнь считает себя молодым.
5. Берерге бешимде кымыз, бербеске шашкеде саамал. – Желаящий угостить и к вечеру подает кумыс, не желающий угостить и утром сошлетя на его отсутствие.
6. Тишин барда таш чайна, тишинден кийин аш кайда. – Пока есть зубы – жуй хоть камень, когда не будет зубов, и есть будет нечего.
7. Өрдөк жокто чулдук бий. – В отсутствие утки хозяином становится кулик.
8. Жашында берсин мээнетти, карыганда берсин дөөлөттү. – Трудиться в молодости – счастье испытать в старости.

 107. Көп чекиттин ордуна тиешелүү сөздөрдү коюп, сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла.

1. Мен туулуп өскөн айылыма ... барып турамын. 2. Шаарда жашаганым менен кыштактын турмушун айрыкча... көргүм келет. 3. ...

эгиндин түшүмү мол болот деген үмүт бар. 4. Чыгыш элинин жаңы жыл майрамы – Нооруз жылдын жаз айына ... туура келет. 5. Таңдын атышы ... туура келди. 6. Атамдын айтканына ... маани берген эмес экенмин.

Керектүү сөздөр: *бийыл, жыл сайын, жакында, 21-мартка, эртең мененки саат 6га, жашымда.*

108. Табышмактарды тапкыла. Мезгил бышыктооч сөздөр кайсылар?

Эртең менен төрт буттап басат,
Түштө эки буттап басат,
Кечинде үч буттап басат.

(к...)

Күн калкыйт түшүп күндүзүн,
Ай калкыйт сүзүп түнкүсүн,
Асман менен тиктешет,
Бетине кармап күзгүсүн.

(д....)

Жайында ысыкты дегдейт,
Кышында суукту сезбейт,
Кийгени жашыл жибек,
Жайы-кышы түк чечпейт.

(к.....)

109. Текстти окуп, орус тилине которгула. Мезгил бышыктоочторду дагы бир жолу көрсөтө кеткиле.

КАСЫМАЛЫ ЖАНТӨШЕВ

К. Жантешев – кыргыз совет жазуучусу, драматург, кыргыз профессионал адабиятын негиздегендердин бири, кыргыз эл жазуучусу. Чыгармачылыгын педтехникумда окуп жүргөндө ыр, ангеме жазуудан баштаган. Анын 1928-жылдарда жазган «Койчулар», «Айылда», «Карачач» аттуу пьесалары өз убагында драмалык искусствонун өнүгүшүнө чон түрткү берген. «Карачач» драмасы Ташкент, Самарканд шаарларында ийгилик менен коюлган. «Эки жаш» деген прозалык чыгарманын автору жана 1930-жылдары кыргыз жазуучуларынан биринчи болуп роман жанрына кайрылган. Анын «Каныбек» романы 3 китептен турат (1939, 1941, 1948). Романдын

баш каарманы Каныбек романтикалык планда берилип, эзүүчүлөр менен күрөшүп, кедей-кембагалга боорукердиги көрсөтүлөт. Жанташев кийин «Хантенирлик чабан», «Менин тагдырым» роман, повесттердин, «Чолпонбай», «Тилек», «Ашуу ашкан суу» балдар үчүн жазылган фантастикалык чыгармалардын автору. Анын аты көп мектептерге, көчөлөргө коюлуп, чыгармалары көп тилге которулган.

КСЭ

● түрткү берген – способствовал
боорукер – сердобольный

?

110. Суроолорго жооп бергиле.

1. К. Жанташев ким болгон? 2. Анын чыгармачылыгы качан башталган? 3. Роман жанрына качан кайрылган? 4. К. Жанташевдин «Каныбек» үчилтиги кайсы жылдары чыккан? 5. Анын кандай чыгармалары бар экен? 6. К. Жанташев кайсы доордо жашаган?

111. Төмөнкүлөрдү окуп, эске алгыла. Күн убактыларын пайдаланып сүйлөм түзгүлө.

У л г у: Шашкеге чейин ишти бүтүрө салдык.

БИР КҮНДҮН УБАКТЫ – СААТКА БӨЛҮНҮШҮ

1. Сопу-Садык – түн жарымынан ооп, жылдыз суюла баштаган кез.
2. Таң атаар – жарыктын жышааны келе жаткан учур.
3. Акшам (Саар) – жарык түшүп, бирок күндүн шооласы көрүнө элек кез.
4. Күн жайылган – күндүн нуру жер бетине тегиз түшкөн кез.
5. Шашке – күн аркан бою көтөрүлгөн кез же саат 10^{30} болгон учур.
6. Улуу шашке – саат 11^{30} га туура келет.
7. Жалган түш – саат $12-12^{30}$ га туура келет.
8. Чак түш – күн так төбөгө келген кез же саат $13^{00}-13^{30}$.
9. Түш оогон – күн эң капталга жылган кез же саат $14^{00}-14^{30}$.
10. Бешим – күн батаарга аркан бою калган кез же саат $16^{30}-17^{00}$.
11. Дигер – күн тегиз баткан кез.
12. Шам – күүгүм кире баштаган кез.
13. Куптан – көз байланган чак.
14. Эки куптан – карангылык толук түшкөн чак.

15. Түн – жандуунун баары уйкуга кирген кез.

16. Түн бышкан кез – түн ортосу, жылдыз толгон учур же саат 24⁰⁰.

суюлуу – редеть
тегиз – равномерно
жышаан – признак

каптал – сторона
жандуу – живность
карангылык – темнота

112. Кээде ушундай да болот.

Мугалим окуучусунан сурап калат:

– Айтчы, Айтбаев, жакындан бери мектепке эмне үчүн эрте келесиң?

– Агай, келбей эле коёт элем, бирок атам менен апам үй салабыз деп күнүгө мага ылай тебелетет.

Студент профессорго нааразылыгын билдирди:

– Кечирип коюңуз, менин бүгүнкү жообум «эки» деген баага татыктуу эмес.

– Туура айтасын, – деди профессор – бирок «экиден» төмөнкү баа дал бүгүн жок болуп жатпайбы, түгөнгүрдүкү.

§ 19. ОРУН БЫШЫКТООЧ

ОБСТОЯТЕЛЬСТВО МЕСТА

Орун бышыктоочтор кыймыл-аракеттин ордун, багытын көрсөтүп, *кайда? кайдан? каерде?* деген суроолорго жооп берет.

Обстоятельства места обозначают место, направление действия и отвечают на вопросы *куда? откуда? где?*

Мисалы: Кийинки күнү **Ысык-Көлгө** жетип келдик.

АКШдан келген меймандар **боз үйдө** калмак болушту.

Туулган **жеримден**, элимден алыс кетким келбейт.

На следующий день добрались до **Иссык-Куля**.

Гости из США решили остаться в **юрте**.

Не хочется уезжать далеко от **родной земли, народа**.

113. Төмөнкү сүйлөшүүдөн орун бышыктооч маанисиндеги сөздөрдү тапкыла. Ушундай диалогду өз ара уюштургула.

– Сен Кыргызстандын кайсы жеринде болгонсун?

– Ошто, Сары-Челекте болгонмун. Жети-Өгүз курортунда эс алганмын.
Өзүм Чүйлүкмүн.

– А сиз көп жерде болсоңуз керек?

– Албетте, кызматыма ылайык Чаткалда, Баткенде, Чоң Алайда болдум. Кийин көлдө иштедим. Анда аз эле болдум. Эми Таласты көздөй жол тартып турам.

– Жаны кызматкабы же ал жерде ишиниз барбы?

– Жок, үрөнчүлүк боюнча семинар болот экен. Манас районунда. Өзүн шаардан окуган студент окшойсун?

– Ооба байке, Айыл чарба академиясында окуйм.

Өзүм Бишкекте туулганмын.

Айыл арасында болгум келет. Сиз алыс жакка кетип жаткан турбай-сызбы. Жолуңуз болсун.

– Жакшы кал иним. Окууда ийгилик болсун.

жол тартуу – выехать

үрөнчүлүк – семеноводство

жолуңуз болсун – счастливого пути

ийгилик – успех

114. Табышмактарды тапкыла. Орун бышыктоочторду көрсөткүлө.

Австралия талаасын,

Саякаттан табасын.

Чөнтөгүндө баласын,

Көргөндө таң каласын.

Эки колун көтөрүп,

Буту менен алыска

Кадимкидей кете алат.

Муну кимдер чече алат?

(к.....)

Тоодон топ түштү,

Буту-колу жок түштү.

(м.....)

Уучтаса ундан майда,

Уютса таштан катуу.

(ц.....)

115. Макалдарды эске туткула. Мазмунун түшүндүрүп бергиле.

1. Жигит үйдө туулат, жоодо өлөт. – Джигит рождается дома, погибает на поле брани. 2. Алтынды чыккан жеринен каз. – Копай золото там, где

оно есть. 3. Чапкан жерде чамынды калат. – Лес рубят – щепки летят.
4. Жигит өлөр жерине күлүп барат. – Джигит и на гибель идет с улыбкой.

116. Текстти окуп, орус тилиндеги орун бышыктоочторду атап бере аласызбы?

Было это в Ленинграде. Я шла из школы. На Невском проспекте вдруг громко засвистел милиционер, остановились машины.

По дороге, где должен идти транспорт, шла старая женщина. Одну руку она вытянула вперед.

Кричали шоферы, остановились машины и люди, а женщина шла вперед. Потом она что-то подняла и пошла обратно. Когда женщина подошла к людям, все увидели в ее руке кусок хлеба. Кто-то бросил его на дороге.

Я поняла, что эта женщина во время войны жила в Ленинграде. И сейчас всем она показала, что хлеб надо беречь.

Л. Пожидьева

117. Тийиштүү суроолорду берүү аркылуу орун бышыктоочторду тактагыла.

ПАХТА

Пахта Борбордук Азияда, Закавказьеде өсөт. Ал биздин Кыргызстанда да айдалат. Пахтага жылуулуктан башка, айрыкча суу керек. Пахта талааларында жумуш көп болот. Пахта айдалуучу жердин топурагын жумшартып чыгышат. Жер семирткичтер менен семиртилет. Пахтанын чигити сеялка менен жөөккө себилет. Пахтага чабык жай бою бир нече

ирет жүргүзүлөт. Эки-үч жуманын ичинде бир сугарылып турат. Пахта бышканда көбүнчө машина менен терилчү болду. Мурда кол менен терилип келген. Азыр машина бара албай турган жерди гана кол менен теришет.

айдалат – выращивается
жумшартылат – смягчается
чигит – семена (хлопчатника)

чабык – прополка
сугаруу – поливать

118. Текстти окуп, орус тилине которгула. Ангемеде кездешкен орун бышыктоочторду атагыла. Диаграмма түзгүлө.

АК АЮУ

Алыскы түндүктө Түндүк деңизи бар. Анда кыш узак, күн суук болот. Калың муздар суу бетинде калкып жүрө берет. Алардын үстүндө ак аюулар да кете беришет. Алардын жей турган тамагы – балык. Ак аюулар муздун четине жатып алып, балык андыйт, балык аюуну көрбөйт. Ак аюу балыкты көрөт. Балык жакындаганда ак аюу сууга секирип түшөт да, балыкты кармап алат.

чет – край

андыйт – следит

119. Тамсилди көркөм окугула. Үйдөн жаттап келгиле.

ЭКИ ЭЧКИ

Чоң суудагы көпүрөдө жолукту эки эчки,
Жайыттан качып, жарга чыккан кески.
Бири-бирине жол бербей ошол жерде.
Карсылдашып сүзүшө кетти.

Секирип келип, бирин-бири чекеге урат,
Мойнун кылчайтышып, тикесинен да турат.
Тар көпүрөдөн тайгаланып сууга
Экөө тен кетти кулап.

Р. Шүкүрбеков

көпүрө – мост
сүзүшүү – бодаться
жайыт – пастбище
чеке – лоб

кески – хитрец
тар – узкий
тайгалануу – поскользнуться

120. Бөбөктүн суроосунда орун бышыктоочтук маанилер барбы?

- Айтып берчи апаке,
Биз суу алчу өзөндүн
Ар жагында эмне бар?
- Өзөн жээги кызыл жар,
Ар жагында токой бар.
- Андан ары эмне бар?
- Чөккөн төөдөй адырлар.
Тоо чокусу аптак кар...
- Ар жагында эмне бар?
- Биздикиңдей кыштактар,
Андан ары чоң шаар.
- Андан арычы?..
- Океандар... шаар, кыштактар...
- Ар жагында эмне бар?
- Биз!
- Кантип?
- Анткени, жер тоголок шар.

Т. Молдобаев

өзөн – русло

жар – *здесь*: обрыв

чөккөн төөдөй – *здесь*: как верблюжий горб

адыр – холм

чоку – вершина

§ 20. СЕБЕП БЫШЫКТООЧ ОБСТОЯТЕЛЬСТВО ПРИЧИНЫ

Себеп бышыктоочтор сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин себебин көрсөтүп, *эмне үчүн? эмне себептен?* деген суроолорго жооп берет.

Мисалы: Кубангандыктан ыйлап жиберди.

Өч алуу үчүн келген жокмун.
Көп адамдар оорудан жабыр тартат.

Эжем суу алып келем деп эшикче чыгып кеткен.

Обстоятельства причины обозначают причины действия в предложении и отвечают на вопросы *почему? по какой причине?*

Заплакал от радости.

Я не пришел мстить.

Многие люди страдают от болезни.

Сестра (старшая) вышла во двор за водой.

121. Себеп бышыктоочторду суроолор аркылуу тапкыла.

1. Сабакка кечигип келгенимден уялып отурамын. 2. Күйгөндөн айтам мындай деп. 3. Бардык аракетин биз эл камы үчүн жасалат. 4. Чуулгандуу окуяга байланыштуу көп адамдар жоопко тартылды. 5. Документим болбогон себептүү конкурска катыша албадым. 6. Билейин деген ой менен ишке кайрылып калдым. 7. Сунушуна аргасыздан макул боломун. 8. Акай сөзүнө тура албай кайсактап калды. 9. Көптөн бери алдамчыны колго түшүрө албай өкүттө жүрдү эле. 10. Кичүүлүк себебинен каршылык көрсөтө албадым.

122. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн кандай бышыктоочторду жолуктурууга болот?

КЕЖИРЛИКТИН КЕСЕПЕТИ

Эки улак бир таман тар көпүрөдөн кезигишип калды. Бирине-бири жол бербей, көпкө кежирленишти. Жол талашып экөө сүзүшө кетишти. Көпүрө тар болгондуктан буттары тайып сууга түштү. Кежирликтин кесепетинен экөө тең жазасын алды.

Э с к е р т ү ү: Бул ангеме менен жогоруда келтирилген «Эки эчки» деген тамсилди өз ара салыштырып көргүлө. Кайсынысы силерге жакты, эмне үчүн? (119-көнүгүү). Эгерде сенин турмушунда ушундай окуя болсо сен эмне кылат элен? Оюнду айт.

123. Бул ангеменин себеп бышыктооч болуп түшкөн сөздөрүн атагыла, мазмунун орусча сүйлөп бергиле.

БААЛАЙ БИЛЕЛИ

Нан – токчулуктун жышааны, элдин байлыгы. Ачка калган билет анын баркын. Нан жөнүндө нечендеген жомок айтылып, далай-далай дастандар жазылды. Биз билебиз тарыхтан, нан үчүн жаман да, жакшы да болгон, жер өрттөнгөн, шаар кыйраган, айрым нанга тойгон, кесирлик кылгандардын айынан журт жапа чеккен. Элибиздин башынан ачарчылык көп өткөн, нан табам деп далай эр курман болгон. Ата-бабабыз аштык айдап, дыйканчылык менен күн көрдү. Өткөн согуш учурундагы бардык эгин фронт үчүн, жениш үчүн жөнөтүлгөн. Биз буларды баштан өткөргөндүктөн эч качан унутпайбыз. Кийинки муундарга осуят катары өткөрүп беребиз.

Элибиздин салты ар бир үйгө кирсен нан ооз тий деп турат. Ак дасторкондун бетине чайга отурсан эң мурун нандан ал дешет. Ооба, нан улук. Нанды баалай билели.

● баалай билүү – воздать должное
осуят – наставление
токчулук – достаток
салт – обычай
жышаан – примета
аштык айдоо – пахать

ачка калган – голодный
улук – *здесь*: превыше всего
кесирлик кылуу – кощунствовать
чайга отуруу – сесть за стол
күн көрүү – жить

124. Ибн Сина жөнүндөгү төмөнкү аңгемени окуп, мазмунун эки тилде айтып берүүгө аракет кылгыла. Себеп бышыктоочтордун маанисин жана берилүүчү суроолорун айта кеткиле. Тексте жок маалыматтарды таап келгиле.

ИБН СИНА

Бул адам 980–1037-жылдарда жашаган. Ал Азияда Абу-Али Ибн Сина, Европада Авиценна деген ат менен белгилүү. Ал мезгилде эң билимдүү деген адамдар да «жер жалпак жана кыймылсыз», «философиялык таштын жардамы менен алтын жасоого болот», «мүрөктүн суусу адамды айыктырууга жана жашартууга жарайт» дегенге ишенишкен. Астрономия, география, физика, химия өндүү илимдер али «ымыркай» абалында эле.

Ибн Сина он жашында алгебра, геометрия, алтургай философияны да билген, бардык топ жылдыздарды атап, аларды көрсөтө алган, берген суроолору мугалимдерди туюкка камаган. Ишенүү кыйын, ошентсе да Бухарада он эки жашар баланы мыйзамдын мыкты билерманы катары эсептешкен. Карыялар келип кенеш сурап турушкан. Бирок, Ибн Синага математика менен физика, астрономия менен философия турмуштан алыс сыяктуу көрүнгөн. Айланасында холера менен чечек оорудан миндеген адамдын өмүрү кыйылып турган. Ошентип Ибн Сина адамдарды оорудан айыктырыш үчүн дарылаш керек деген чечимге келген. Ибн Сина адамдын организмин билбей туруп, аны айыктыруу мүмкүн эместигин түшүнгөн. Илдетти дарылоо үчүн адамдын дене түзүлүшүн өтө кылдаттык менен үйрөнө баштаган. Убакыт өтүп, укмуштуу жаш

дарыгер жөнүндө Бухара, Хорезмде сөз кыла башташат. Ибн Синадан дарылануу үчүн туш тараптан келе башташат. Ибн Сина медицинадагы тажрыйбасын, философия, химия боюнча кенири билимин «Шыпаа китеби», «Дарыгердик илимдин канону» жана «Илим – билим китеби» аттуу эмгектеринде жазып калтырган.

Кырг. — 97

● мүрөк суусу – живительная вода
туяк – западня
ымыркай – зачаточный
шыпаа – исцеление, выздоровление

билерман – знаток
өмүр кыйылуу – умирать
дарыгер – лекарь
үлгү – канон

125. Бышыктоочтун кандай түрлөрүн кездештирүүгө болот?

ИБН СИНА ОСУЯТТАРЫ

- Өмүрдө эмне кымбат?
- Жакшы атак-данк.
- Өлүмдөн коркунучтуу эмне бар?
- Коркунуч менен жашоо.
- Бул дүйнөдө эң таалайсыз ким?
- Жан дүйнөсү жакырлар.
- Ак ниет адамдарга эмне тоскоолдук кылат?
- Эзүүчүлөрдүн даңкталышы.
- Бул дүйнөнү эмне менен багындырууга болот?
- Акыл жана кадыр менен.
- Дарыгерлердин жардамына кайрылбас үчүн эмне кылуу керек?
- Аз ичип-жеп, аз сүйлөп, ченеми менен уктап, ар ким менен эле катташа бербеш керек.
- Адамдын ичинен кимиси эң акылман?
- Көптү билип, аз сүйлөгөн адам.
- Кылган иштин пастыгы эмнеден келип чыгат?
- Муктаждыктан.
- Муктаждык эмнеден келип чыгат?
- Бекерчилик менен бузулуп кетүүдөн.
- Мажирөөлүк эмнеден келип чыгат?
- Жетекчиликтин жоктугунан.
- Жол болбогондук эмнеликтен?
- Шашмалыктан.
- Акылмандын өкүнүчү эмнеден келип чыгат?

- Иштеги шашмалыктан.
- Асыл затты эмне бузат?
- Ач көздүк.
- Бул дүйнөдө бардыгынан эмне жакшы?
- Карапайымдык менен айкөлдүк.

осуят – наставление
ченеми менен – в меру
атак – слава
пастык – низость
коркунуч – страх
муктаждык – вынужденность
таалайсыз – несчастный

бекерчилик – леность
ак ниет – честный
мажирөө – вялый
тоскоол – препятствие
шашмалык – поспешность
багындыруу – завоевать
асыл – благородный

?

126. Ибн Синанын осуяттары боюнча суроолор.

- Бабабыздын мындай жыйынтыктары эмнеден келип чыккан?
- Эмне себептен мындай ойлор айтылат?
- Жакшы адам болуш үчүн кандай сапаттар керек экен?
- Жаман адаттан эмне үчүн сактаныш керек?
- Эмнеден оолак болуш керек экен?

Дагы ушундай суроолор аркылуу осуяттардын маанисин ачкыла.

§ 21. СЫПАТ БЫШЫКТООЧ

ОБСТОЯТЕЛЬСТВО ОБРАЗА ДЕЙСТВИЯ

Сыпат бышыктоочтор кыймыл-аракеттин сыпатын, болгон мүнөзүн көрсөтүп, *кандай? кантип?* деген суроолорго жооп берет.

Обстоятельства образа действия обозначают образ, характер протекания действия и отвечают на вопросы *как? каким образом?*

М и с а л ы: Сааттын жебелери бир калыпта айланат.

Балалык кезимди элес-булас боолголойм.

Кичинемден жетим болуп чоңойдум.

Стрелки часов движутся равномерно.

Детство вспоминаю кое-как.

С детства рос сиротой.

Алыстан көрүнгөн караан акырын
жоголуп кетти.
Карай-карай көз талыды.

Далекий силуэт исчез незаметно.
От долгого глядения глаза устали.

127. Ангемени көчүрүп, суроо берүү жолу менен сыпат бышыктоочторду таап, алдын сызгыла.

ТҮЛКҮ МЕНЕН КАРЫШКЫР

Түлкү куйругун булактатып, тилин саландатып, ээн жерде келе жатты. Чөп баскан жалгыз аяк жолдун таманында жаткан койдун куйругун көргөндө кубанып кетти.

Аны тегерене карап, салып койгон капканды көрүп, шилекейин чууртуп, эмне кыларын билбей отуруп калды. Ангыча желип-жортуп карышкыр келди.

Түлкү жагалданып:

– Каке, кел бери. Куйруктан көп жеп, май кекирип турам. Алдагы куйрукту сага сактап койдум эле, – деди. Астында капкан болбосун деп, карышкыр анчалык көңүлсүнбөй турду.

– Жебесең кой, үйгө алып кетейин – деп,

Түлкү куйрукка тап бергенде, карышкыр Түлкүдөн мурда озунуп, сугунду эле, карышкырдын тумшугун капкан кыпчып калды. Куйрук четке ыргыды.

Түлкү аны илип алды да, жөнөп кетти.

● булактатып – вилять хвостом
саландатып – высовывая
койдун куйругу – бараний курдюк
желип-жортуп – бегать рысью
жагалданып – жеманничая

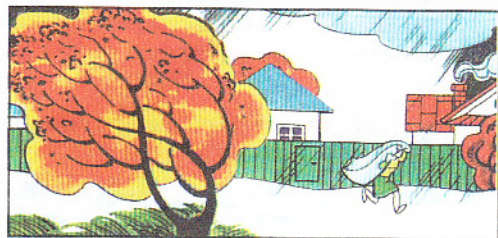
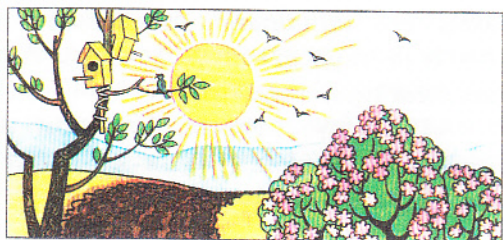
көңүлсүнбөй – нехотя
тап бергенде – *здесь*: когда пожелал
завладеть
озунуп – опередив
сугунду – слопал

128. Эми төмөнкү тексттен сыпат жана орун бышыктоочторду өз ара ажыраткыла. Дагы кандай бышыктоочтор бар?

ЖЫЛ МЕЗГИЛДЕРИНИН БЕЛГИЛЕРИ

Кышында күн кыска, түн узун болот. Анткени күндүн шооласы биз турган жерге кыйгачынан тиет да, жылуулугу жакшы жетпейт. Бул мезгилде аба сууп муздайт. Кар жаап, суу тоңот. Жазында күн жогору көтөрүлүп, узара баштайт. Жылуулугу арбып, жерди каптап жаткан карды эритет. Жер жылып, өсүмдүктөр көгөрүп өсө баштайт. Жайын-

да күн бийик көтөрүлүп, ысык шооласы жерге тик жана узакка тийет. Жерди, абаны, сууну, ысытат. Бул мезгилде өсүмдүктөр өсүп жетилип, быша баштайт. Күзүндө күндүн шооласы кыйгач жана кыска тийип, аба салкын тартат. Өсүмдүктөрдүн гүлү соолуп, жалбырактары саргарып күбүлө баштайт. Күн бүркөлүп, жаан-чачын кебейет. Аба нымдуу болуп, түнкүсүн кыроо түшөт.

шоола – луч
кыйгачынан – боком
сууйт – охлаждается
соолот – чахнет

күбүлөт – выпадает
нымдуу – влажный
кыроо – иней

129. Макалдардын маанисин чечмелеп, орус тилине которгула. Кошумча макалдарды эске түшүргүлө.

1. Бөксө чайнек катуу кайнайт. – Неполный чайник закипает быстрее.
2. Көч жүрө-жүрө түзөлөт. – Караван на ходу выравнивается. 3. Ууру тойгончо жеп, өлгөнчө карганат. – Вор крадет без предела, отдувается до смерти. 4. Көрө-көрө көсөм болот. – Повидав многое, становятся мудрым.

130. Сыпат бышыктоочторду кездештирүүгө болобу?

КОЛГО ТҮШКӨН ТҮЛКҮ

Мен тоого баргам. Таалайбек байкем экөөбүз кой кайтарып жүрсөк койлор капыстан үрктү.

Мен «карышкыр» деп кыйкырдым. Таалайбек болсо «түлкү» деди.

Мен ага анчалык ишенбедим. Анан аны акырын аңдый баштадык. Ангыча тарс деген үн угулду. Арт жакка кылчайып карасам, Байгазы жездем келе жатыптыр.

– Ай күчүктөрүм, корккон жоксунарбы? – деди ал бизге анчалык камырабай. Анан түлкүнү канжыгасына байлап, үйдү көздөй атын желдирип жөнөдү.

капыстан – внезапно
кылчайып – обернувшись
анчалык – не очень

камырабай – не придавая значения
акырын – потихоньку

131. Сыпат бышыктооч катышкан сүйлөмдөрдү жана сөз айкаштарын тизмелей жазгыла.

ЧОҢ ЭНЕМДИН СӨЗҮ

Мен мектепке бара элек кезимде эле чоң энем маңдайына отургузуп алып: «Балам, тил алчаак бол, бир айтканда ошол замат угуп, ордундан тура кал. Улууну сыйлап, кичүүнү урматтап жүр, асты өтө кежир болбо» – деп, көп айтаар эле.

Чоң энемдин ушинтип айткан сөздөрү азыр да менин эсимде бекем сакталып калыптыр. Азыр мен эс тартып чоңоюп калдым. «Карынын кебин капка сал» дегендей чоң энемдин бизге айткан ар бир сөзү – жакшыны үйрөн, терс жолго түшпө дегени туура. Менин чоң энем 80ден ашып калды. Бирок али да карылыкка моюн суна элек, ден соолугу чын, бизди адептүү болуп өскүлө, ынтымактуу болгула, жалкоо боло көрбөгүлө деп азыр да көп айтат.

маңдайына – впереди себя
терс – отрицательный
тил алчаак – послушный
моюн сунуу – быть на поводу

урматтоо – почитать
сыйлоо – почитать уважать
капка сал – чти слова старшего (посл.)

132. Жаныбарлардын сыны, сыпаты кандайча болот экен?

ИЙНЕЛИК

Кайсы жаныбар баарынан сугалак? Арстан же карышкыр деп жооп бергиң келет. Бирок, кимдир бирөө ойлонуп туруп: куштар деп айтышы ыктымал, анткени айрым куштар бир күндө өз салмагына барабар келген курт-кумурскаларды жейт. Бирок дүйнөдөгү эң соргок жандык – ийнелик деп айтуу, балким эч кимдин оюна келбес. Чындыгында, ийнелик эки

саттын ичинде 40 чымын-чиркей жейт. Эгерде ал арстандай чоң болсо, бир уйду бир жолу эле жеп коймок. Мындай соргоктун күн көрүшү оной эмес. Чымынды бардык жерден табууга болот, ошентсе да курсагын тойгузуу үчүн ийнелик эртеден кечке анчылык кылат. Ийнелик токой ичиндеги жолдордо, ачык аянттарда жана чет-жакаларда учуп жүрүп, зыяндуу канча чымын-чиркейди жок кыларын көз алдына элестетсене болот.

ийнелик – стрекоза
сугалак – жадный
ыктымал – возможно
соргок – обжора
жандык – живность

күн көрүү – жить, существовать
анчылык – охота
чет жака – окрестность
зыяндуу – вредный

§ 22. МАКСАТ БЫШЫКТООЧ

ОБСТОЯТЕЛЬСТВО ЦЕЛИ

Максат бышыктоочтор кыймыл-аракеттин максатын көрсөтүп, эмне үчүн? эмнеге? деген суроолорго жооп берет.

Мисалы: Коңшулар жаңы төрөлгөн баланы көрүүгө үйгө келишти.

Ырдоо үчүн үн керек.

Москвадан билим алууга камынып жүрөм.

Билимдүү болуш үчүн көп окуум керек.

Обстоятельства цели обозначают цель действия и отвечают на вопросы *почему? для чего?*

Соседи зашли домой посмотреть новорожденного.

Чтобы петь, нужен голос.

Готовлюсь получить образование в Москве.

Чтобы быть образованным, я должен много читать.

133. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн максат бышыктоочторду тапкыла да, аларды баяндоочу менен бирге көчүрүп жазгыла (маселен: эл үчүн, мекен үчүн иштөө ж. б.). Сүйлөмдүн маанисин орусчага которгула.

1. Баарынан жогорку сыймык – эл үчүн, мекен үчүн иштөө. 2. Кыргызстандын бир топ жаштары Европага билим алганы кетишти. 3. Элибиз оокаттуу жашоо үчүн талыкпай эмгек кылуусу керек. 4. Чарбаны өнүктүрүш үчүн экономикалык зарыл чараларды көрүш керек. 5. Өзүмдү бир таанымсам деген максат менен биринчилерден болуп фермердик

ишке кириштим. 6. Жогорку окуу жайынын окумуштуулары менен жолугушууга келдик. 7. Биз бекер жүргөн жокпуз, биз маселени биротоло чечмекке келдик. 8. Билсе керек деген ой менен түкшүмөлдөп сурадым.

134. Максат бышыктоочторду суроо берүү аркылуу ажыратып көргүлө.

БӨРҮБАСАР

Азим Атбашыдан ГАЗикке отуруп, Арпа жайлоосуна эрте жетиш үчүн тезинен жөнөдү. Арпага жеткенде аны көздөй чапкылап келаткан кишилерди көрдү. Мага келаткан экен деп Азим машинасын токтото калды. Алар жакындаганда алдында коркконунан кутулуш үчүн качып келаткан карышкыр көрүндү. Азим машинасын карышкырды көздөй буруп, жетсемби деген ой менен кууп калды. Машина түпсүз талаада карышкырга тез эле жетти. Тепсетээрде карышкыр булт берип кетти. Азим карышкырды көздөй бурам деп машинасын аласалдырып ала жаздады. Карышкырды алыстатпаш үчүн кайрадан кууп жетип, буйтаганча тепсептип кетти. Карышкыр очорулуп тура албай калды. Карышкырды кууп жетүүгө үлгүрөбүз деп жүргөн малчылар келип, Азимге ыракмат айтышты.

● чапкылап келаткан – скачущие на
лошадях
булт берүү – увертка
коркконунан – с испугу

ала салуу – перевернуться
кууп калды – идти (ехать) вдогонку
буйтоо – резко повернуться
очорулуу – падать

135. Төмөнкү сөз айкаштарын катыштырып, сүйлөм түзгүлө.

Доклад жазуу үчүн, коргонуу үчүн, кабыл алуу аракетин менен, баарын көрө билүүгө, милдетимди актоо максатында, фестивалга катышууга, биринчилерден болоюн деп, чара колдонуу үчүн, адам болгум келип, экзамендин жыйынтыгын угуу.

136. Аңгемени окуп, мазмунун оозеки айтып бергиле. Максат бышыктоочтор катышкан сүйлөмдөр барбы?

ОРОЗО АЙТ

Орозо тутуу ар бир мусулман адам үчүн эң бир ыйык парз болгон. Анын негизги максаты – соопчулук, ыйманды тазартуу, адамгерчиликке, эрктүүлүккө тарбиялоо, кудай алдында кетирген күнөөнү жууш.

Ошондуктан, орозо жаман адаттардан сактоо, денени чыңдоо, оору-сыркоодон айыгышка багышталган. Орозонун отузунчу күнү бүтүп, ай

жаңырганда айтка даярдык көрүлөт. Үйлөр акталып, короо-жайлар тазаланат. Ар бир адам айт күнүндө кийиш үчүн сыйлуу кийимдерин даярдашат. Эртең айт деген күнү ар бир үй-бүлө боорсок бышырып, даамдуу тамактарды камдашат. Бул күндү эл ай башы дешкен. Ошол күнү ага-туугандар, коншу-колондор бири-бирин чакырышып, тамак ичишет. Союлуучу малга бата кылышат. Ай башы күнү арбактарга арналып куран окулат. Эртеси күндүн мурду көтөрүлгөнчө эркектер таза, сыйлуу кийимдерин кийишип, даарат алышып, эркек балдарын ээрчитип, мечитке барышат, анан дөнгө чогулушат. Кыбыланы карап намаз окулат. Орозо айтты майрамдоо үч күнгө созулат. Орозо айт – соопчулук менен ыймандуулук айты. Ал Алла таала өкүм кылган отуз күндүк орозонун ийгиликтүү өткөндүгүнө багышталып, шандуу майрамдалат.

● ыйык – священный
сыйлуу – почитаемый
парз – долг
даамдуу – вкусный
тазартуу – очищение
коншу – сосед

күнөө – грех
союлуучу мал – животное для жертвоприношения
адат – привычка
арбактар – призрак, дух; *здесь*: усопшие
кыбыла – на запад, в сторону Мекки
соопчулук, ыймандык – торжественный

137. Төмөнкү ырды жаттагыла.

МЕКЕН – ЭНЕ

Мекен десе эне түшөт эсине,
Энесинен жакын жокко балага.
Эне десе – Мекен түшөт эсине,
Мекен үчүн кимдер болбойт садага.
Мекен – Эне! Эне – Мекен! Силерди
Көкөлөтүп көтөрөбүз түбөлүк.
Асыраган, алпештеген, куунаткан
Силерсинер – керек эмес күбөлүк.

А. Токомбаев

● жакын – близкий
көкөлөтүү – возвышать
эске түшөт – подразумевается

күбөлүк – свидетельство
садага – подаяние, жертва
асыроо, алпештөө – воспитать, вырастить

138. Ырга байланыштуу суроолор.

- А. Токомбаев ким болгон?
- Эне деген ат эмне үчүн ыйык?
- Мекен дегенди кандай түшүнөсүз?
- Эмне үчүн автор Эне менен Мекенди өз ара окшоштурган?
- Эне жөнүндө кандай макалдарды билесиз?
- Мекен жөнүндө кандай учкул сөздөрдү билесиз?

§ 23. ӨЛЧӨМ БЫШЫКТООЧ

ОБСТОЯТЕЛЬСТВО МЕРЫ

Өлчөм бышыктооч кыймыл-аракеттин санын, өлчөмүн билгизип турат жана *канча? неченчи? нече жолу?* деген суроолорго жооп берет.

Обстоятельства меры указывают на количество и меру действия и отвечают на вопросы *сколько? который? который раз?*

Мисалы: Азамат далайга чейин ырдады.

Арабыздан сен сыяктуу ондоп чыгат.

Ишти экөөлөп бүтүрдүк.

Күн аркан бою көтөрүлүп калды.

Азамат пел довольно долго.

Таких, как ты, среди нас довольно много.

Работу завершили вдвоем.

Солнце поднялось невысоко.

139. Төмөнкү мисалдарда өлчөм бышыктоочтор барбы?

ЭН ЧОҢУ КИМ?

Жаныбарлар ичиндеги эн чоңу – көк кит. Анын узундугу – 33 метр, салмагы – 150 тонна. Көк киттин жүрөгүнүн салмагы эле – 700 килограмм, тилинин салмагы – 2 тонна. Көк киттин жаны туулган баласынын узундугу – 8 метр, салмагы – 6 тонна.

Кургактагы эн чоң жаныбар – Африка пили. Анын салмагы – 5 тонна, бийиктиги – 3,5 метр, узундугу – 4,5 метр.

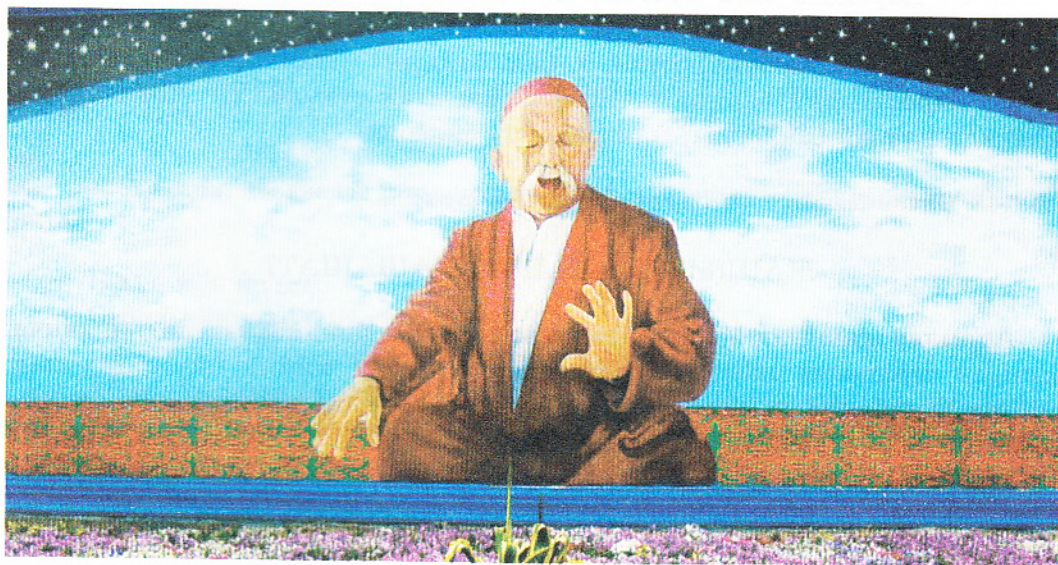
140. Төмөнкү сүйлөмдөргө кандай бышыктоочтор катышкан? Орусча маанилерин сактап которо аласынарбы?

1. Тогуз кайрып, бир чертип, түрмөдөн Токоң чыккан күү. 2. Билет алуу үчүн аэропортко бардым. 3. Биз жаңы курулган театрды көздөй баратабыз. 4. Эл толкуну кан буугандай басылды. 5. Азаматтын белгиси азыраак сүйлөп, көп тыншайт (*макал*). 6. Иш оңунан чыкса, миң күндүн азабы бир күнгө арзыбай калат. 7. Ысык-Көл жыл бою тонбойт. 8. Капаланган Капар бир топко чейин кабагын чытып отурду. 9. Жаш кезинде жигиттин гүлү болгон.

141. Текстти окуп, мазмунун орусча айтып бергиле. Бышыктоочтордун түрлөрүн кездештирүүгө болобу?

САЯКБАЙ КАРАЛАЕВ

Саякбай – улуу манасчы, Кыргыз ССРинин эл артисти. 1935–54-жылдарда филармонияда артист болуп иштеген. Эл арасында «Манасты» адеп толук түрүндө 1925-жылдан тартып айта баштаган. «Манас» үчилтигинин

толук варианты («Манас», «Семетей», «Сейтек») Саякбайдан жазылып алынган. Мындан тышкары «Сейтектин» уландысы Кенен, Алымсарык, Кулансарык жөнүндө да жазылып алынган (бардыгы жарым миллион сап ыр). Бул дүйнө элдерине кенири белгилүү болгон Гомердин «Илиадасы»

менен «Одиссеясынан» 20 эсе, «Шах-намэден» 5 эсе, «Махабхаратадан» эки жарым эсе чоң. Саякбайдын вариантында эпос бай мазмуну, элдик терең идеясы, эң жогорку көркөм деңгээли менен өзгөчөлөнүп турат. Манасчы аларды аябай берилип, чыгармачылык эргүү менен аткарган. Саякбайдын өзүнө тийиштүү төл чыгармалары да болгон: «Бүркүттүн жомогу», «Унутулгус күндөр», «Делдеш баатыр», «Томор мерген», «Карамолдо» ж. б. Саякбай өз элине өтө кадырлуу адам болгон. Ч. Айтматов анын жөндөмүнө жогору баа берген.

КСЭ

манасчы – сказитель эпоса «Манас»
адеп – *здесь*: в начале
училтик – трилогия
өзгөчөлөнөт – выделяется

чыгармачылык эргүү – творческое
вдохновение
төл – собственный
кадырлуу – авторитетный

142. Жогорку текстке байланыштуу төмөнкү суроолорго жооп бергиле.

1. С. Каралаев ким болгон? 2. «Манасты» качан айта баштаган? 3. «Манас» эпосу кандай чыгарма экен? 4. «Манасты» башка дүйнөлүк эпосторго салыштырып көргүлө. 5. Саякбайдын «Манасы» кандай экен? 6. С. Каралаевдин башка чыгармаларын атап өткүлө. 7. Манасчылар жөнүндө кандай бааларды, мактоолорду билесиз?

143. Өлчөм бышыктоочтордун суроолорун эстегиле.

ЖАНДЫКТАР КАНЧА ЖАШАШАТ?

Адамдар жашаган жерге байыр алган ар кандай айбанаттардын канча жылдап жашаары жөнүндөгү талаш-тартыштан кийин окумуштуулар тагыраак таблица түзүштү. Ага ишенсек: үй чымыны – 2 жарым ай, келемиш – 4, кантала – 6, коён – 8, мышык – 12, ит – 20, уй – 30, жылкы – 50, карга – 150, ташбака – 200 жыл жашайт. Крокодил – 120, чортон балык – 100дөн ашыгыраак жыл өмүр сүрүшөт экен.

жандыктар – животные
айбанат – звери
байыр алган – живущие, сосуществующие
тагыраак – более уточненный

келемиш – крыса
ташбака – черепаха
чортон балык – щука
төгүн – неправда
өмүр сүрүү – существовать, жить

144. Мына бул маалыматтарды окуп, өлчөм бышыктоочтор менен баяндоочторду өз ара айкаштырып көргүлө.

М а с е л е н: 6 миң чыны жууш ж. б.

АЯЛ НАЗИК ДЕСЕК

Статистика кызматындагылар үй жумушундагы аялдын бир жылдын ичинде канча жумуш аткара тургандыгын бир нече жолу эсептеп көрүшкөн. Эки баласы, күйөөсү бар аял бир жылдын ичинде 18 миң бычак жана айры-кашык, 13 миң табак, 6 миң чыны, 3 миң мискей жана табак жууйт экен. Ал бул идиштерди жууп гана тим болбостон, шкафтарга иреттештирип салып, кайра андан дасторконго коюп, кайра жыйнайт. Ошентип аял бир жылда 6 тоннага барабар жүктү ары-бери ташыйт. Ал эми аял бир күндүн ичинде канча жолу баса тургандыгын эсептегенде, эгер ал эки бөлмөлүү үйдө турса, бир күндө 10 миң жолу, короо-жайлуу үйдө турса 17 миң жолу арыштайт экен. Эгер буга аялдардын базарга, дүкөнгө барганын кошсо, ал бир жылдын ичинде 2 миң километр жерди басат.

 кайра – заново
мискей – кастрюля
арыштоо – шагать
жүк – груз

иреттештирүү – разложить, расположить
табак – тарелка
короо-жай – усадьба, отдельный дом
ары-бери – туда и обратно

 145. Төмөнкүдөй диалог аркылуу өлчөм бышыктоочтор катышкан сүйлөмдөрдү түзгүлө.

- Бүгүн канчасы?
- Сабак канчада бүтөт?
- Класста канчадан окуучу болуу керек?
- Убакыт канча болду?
- Көргөзмө канчасына чейин иштейт экен?
- Канча жолу сабак калтырдың?
- Саатыңыз канча мүнөт артта калган? ж. б.

146. Табышмактарды тапкыла.

Жайдын күнү кийгенин,
Кыштын күнү чечинген.

(б.. д....)

Токсон катар тону бар,
Тоголок келген бою бар.

(к.....)

Суюк, бирок суу эмес,
Ак, бирок кар эмес.

(с..)

147. Төмөнкү сөз айкаштарын катыштырып, сүйлөм түзгүлө.

Үчөөлөп бүтүрүү, кечке дейре күтүү, көп кайталоо, ондоп саналуу, топ-тобу менен, экөөлөп иштөө, өмүр бою мээнет кылуу, ай сайын кабарлоо ж. б.

148. Төмөнкү тексттерден бышыктоочтордун түрлөрүн, тутумун ажыраткыла.

ТЫЙЫН ЭҢМЕЙ

Өтө кызык оюндардын бири «Тыйын эңмей» жүрүп жаткан мезгилде эркек-аял дебей чаап бара жатып эңкейген жигиттерди кызыгуу менен карап турушат. Жөнсө алакан чабылып, мактоого арзыйт. Кээде тыйынды энем деп чаап баратып, атынан ооп түшүп калган жигиттер да болот.

Андай учурда элге тамаша, күлкү. Муну «жигитовка» дешип, спорттун түрү катары мелдештерге да кошуп жүрүшөт. Мында жигиттин атка чыйрактыгы, шамдагайлыгы, ыкчамдыгы саналат.

Азыр бул оюндун так эрежеси түзүлгөн. Тыйын турган аянтчанын узундугу 100 метрден ашык болбойт. Тыйын эңе турган жигит калыстын ышкырыгы боюнча, аянтчадан 10–15 м алдыга чыгып турат. Аянтчанын 50–60 метринде кум же таарынды себилип, белгиленген жерде тыйын

жатат. Аны жигит чаап баратып энип алууга тийиш. Эгерде тыйын энүүчүнүн атынын таскагы тыйынды энерде жайлап калса, анда эниш эсепке алынбайт. Бул аралыктын убактысы да чектелүү болот. Ар бир катышуучу тыйынды үч ирет энет.

Кимиси көп энип алса, ошол женет.

КСЭ

ТАЛАНТТАР ТАРЖЫМАЛЫ

А. С. Грибоедов он бир жашында университетке кабыл алынып, алты жыл ичинде үч факультетти бүтүргөн. Ал өзүнүн эрудициясы жана кайталангыс таланты менен кадыр-баркка жетишкен.

А. К. Толстой француз, немис, англис тилдерин алты жашында өздөштүргөн. Эске тутуусу ушунчалык өнүгүптүр, кээде достору эрмек катары окуткан тексттерди ошол эле замат жатка айтчу экен.

БАТ АЙТМА

Атан баккан уйлардын
Көпчүлүгү сары ала,
Азчылыгы кара ала.
Атам баккан уйлардын
Көпчүлүгү кара ала,
Азчылыгы сары ала.
Ишенбесен экөөнүн
Бүт уйларын арала,
Баары бирдей сары ала
Баары бирдей кара ала.
Кара алага сары ала
Аралашса ээлери
Алар бекен табала?

Багымда бал аары бар,
Байкагыла баарынар.
Байкабасан аарылар,
Баш көтөртпойт баарылар,
Баарыласа аарылар,
Бакыргыла баарыңар.
Бакырбасан баарынар,
Балээ болот аарылар.

§ 24. БЫШЫКТООЧТУ КАЙТАЛОО

ПОВТОРЕНИЕ ОБСТОЯТЕЛЬСТВ

Эске түшүргүлө

Бышыктооч деген эмне?
Бышыктоочко берилүүчү суроолорду эске түшүргүлө.
Бышыктоочтун түрлөрүн атап өткүлө.
Орун бышыктоочтор кандай жасалат?
Мезгил бышыктоочтор кандай жасалат жана аларга мисалдар келтиргиле.
Максат бышыктоочтордун жасалышын айтып бергиле.
Сыпат бышыктоочтор деген эмне, ага мисалдар келтиргиле.
Өлчөм бышыктоочторду жасоонун жолун көрсөткүлө.
Себеп бышыктоочтор, алардын жасалыштарын жана колдонулушун мисалдар менен көрсөткүлө.
Дагы бир жолу бышыктоочторго берилүүчү суроолорду кайталагыла.

Вспомните

Что такое обстоятельство?
На какие вопросы отвечает обстоятельство?
Назовите виды обстоятельств.
Как образуются обстоятельства места?
Как образуются обстоятельства времени и приведите примеры.
Расскажите, как образуются обстоятельства цели.
Что такое обстоятельства образа действия, приведите примеры.
Укажите способы образования обстоятельств меры.
Обстоятельства причины, покажите на примере их образование и употребление.
Еще раз повторите вопросы, на которые отвечают обстоятельства.

§ 25. БЫШЫКТООЧТУН МИЛДЕТИН АТКАРУУЧУ СӨЗДӨР

ВЫРАЖЕНИЕ ОБСТОЯТЕЛЬСТВ

Бышыктоочтун милдетин зат,
сын, сан атоочтор, тактоочтор
жана чакчылдар аткарат.

Обстоятельства выражаются
именами существительными, при-
лагательными, наречиями и
деепричастиями.

БЫШЫКТООЧТУН МИЛДЕТИН ЗАТ АТООЧТОРДУН АТКАРЫШЫ

ВЫРАЖЕНИЕ ОБСТОЯТЕЛЬСТВА ИМЕНЕМ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫМ

Кыймыл-аракеттин ордун,
багытын билгизип, чыгыш, жа-
тыш, барыш жөндөмөдө турган
зат атоочтор бышыктоочтук мил-
дет аткарат.

Обозначая место и направ-
ление действия, существитель-
ные в исходном, местном и на-
правительном падежах выра-
жают функцию обстоятельства.

М и с а л ы: Талаада жазгы
жумуш кайнайт.

Мектептен чыгып, үйгө буй-
далбай келдим.

Ал күнү шаарга өтө кеч жеттик.

Кайда жүрсөң да, жаш кезде
чоңойгон элге, жерге кайры-
лып келгич келет.

В разгаре весенние полевые
работы.

Выйдя из школы, прямоком
пошел домой.

В тот день в город вернулись
очень поздно.

Где бы ни находился, хочется
вернуться к людям, в места,
где ты провел свое детство.

149. Текстти көчүрүп жазгыла, андан бышыктоочтордун милдетин аткарган
зат атоочтордун алдын сызгыла, мазмунун орусча айтып бергиле.

ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВ

Талас өрөөнүндө өмүрдүн дарыясы сыяктанып, Күркүрөө суусу тынымсыз агып жатат. Суу капчыгайды жара күркүрөп келип, колхоз талаасын көздөй агып кетет. Дал ушул Күркүрөө суусунун боюнда Шекер кыштагы турат.

Чынгыз Айтматов – ушул айылдын баласы. Анын балтыркан өмүрү Күркүрөө суусунун боюндагы Шекер кыштагында өттү. Ал ушул жерде айылдык мектепке кирип, кат тааныды. Согуш мезгилинде араба айдап, чөп чапты. Суу сугарып, колхоз ишине кол кабыш

кылды. Согуш аяктаганда техникумдан, кийин айыл чарба институтунан окуду. Азыр Чынгыз Айтматовдун чыгармалары көп тилдерге которулду. Ал мамлекеттик жана эл аралык белгилүү сыйлыктардын ээси.

● өмүрдүн дарыясы – *здесь*: как вечность
тынымсыз – непрерывно
күркүрөп – гудеть

балтыркан – отрочество
кат тааныды – стал грамотным
сыйлык ээси – лауреат премии

150. Бышыктоочторду суроо берүү жолу менен ажыраткыла. Кайсы жөндөмөдө турганын айтып бергиле.

БАКЧА

Токойдо жапайы алма өскөн эле. Бир күнү бакчы токойго келип, жапайы алманы көрдү да, бул мага керек болот. Муну көчүрүп кетүү керек деди.

Алманын эч жерине зыян келтирбей казып, өзүнүн багына алып барып отургузду. Бир жылдан кийин бакчы курч бычагы менен алманын учун кесип тегиздеп койду. Өзөктүн баш жагын жарып, жакшы алманын жаш бутагын кыйыштырды. Андан кийин аны жакшылап жаап, чүпүрөк менен байлап койду.

Алма азыраак солуду, бирок жаш жана кубаттуу болгондуктан, бат эле онолду. Өзөккө сайылган бутак көктөдү. Анын туш-тушунан жаңы бутактар чыгып, ылдам өсө баштады.

● жапайы – дикий
көчүрүп кетүү – пересадка
кыйыштыруу – привить

солуду – завял
өзөк – сердцевина
онолду – ожил

151. Төмөнкү тексттин ар бир сүйлөмүнө карай суроо бергиле. Бышыктоочтук милдет аткарган сөздөрдү тапкыла.

БААТЫР ЧЫМЧЫК

Кошунанын мышыгы бакка чыгып, чымчыктын балапандарын жечү болду. Бир күнү ошол мышык биздин бакка келди. Чымчыктын уясын тиктеп, бактын түбүндө отурду. Ангыча чымчык балапандарына жем алып келип, уясына конду. Балапандар жем сурашып чыйылдашты. Мышык уяда балапандардын бар экенин анык билди. Анан бакка тырмышып чыгып, уяга жакындады. Чымчык иштин жаман болорун билди. Ал учуп келип, мышыкты көзгө чокуп, тумшукка тээп кетти. Мышык көзүн жумган бойдон бактан аран түшүп, качкан бойдон жөнөдү.

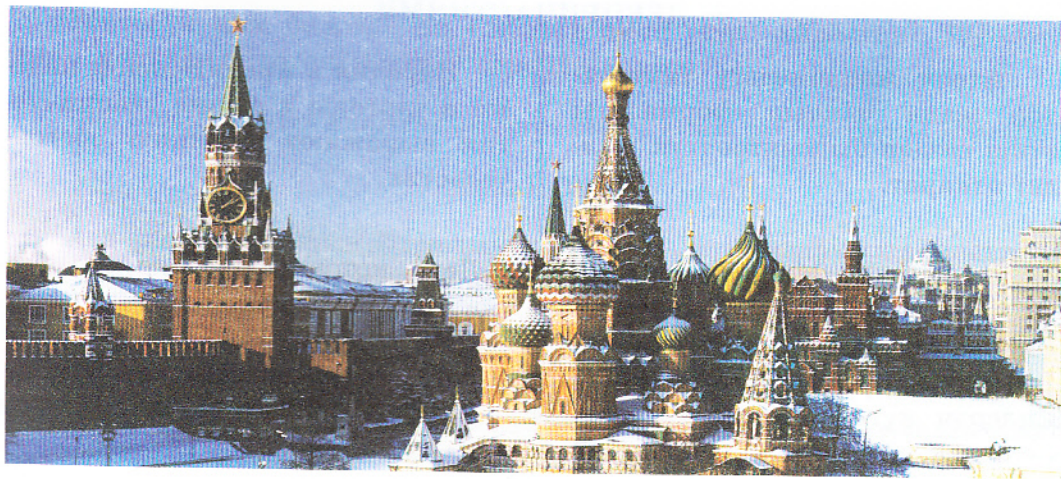
● балапандар – птенцы
жаман болот – плохо будет
чокуп – клевать

чыйылдашты – чирикали
тээп – лягать
араң – еле-еле

152. Текстти окуп, мазмунун оозеки айтып бергиле. Зат атоочтордун бышыктоочтун милдетин аткарышын дагы бир жолу көрсөткүлө.

МОСКВАГА БАРГАНДА

Поезд акырын келип, Казань вокзалына токтоду. Биз Кыргызстандан барган бир топ киши элек. Баарыбыз вагондон чыктык. Тышта бизди көп эл күтүп турган экен. Алар бизди ээрчитип, дангыраган бир чон залдын ичи менен алып жөнөштү. Аны эл «Казань вокзалы» дешти. Вокзалдын аркы бетине чыксак, кумурскадай эл жайнайт. Бизди эң бир сонун, эң

бир күлүк автомобилдерге түшүрүштү. Алар бизди көз ачып жумганча эле асман мелжиген чон үйлөрдү аралай чаап, бир үйгө келип токтошту. Автомобилден түштүк, үйгө кирдик.

Ал үйдө бизден башка да Кавказдан, Борбордук Азиядан жана башка жактардан келген кишилер көп экен. Бизди өз алдыбызча белмөгө бөлүп киргизишти. Бул окуя 1939-жылы болгон эле.

аркы бети – другая сторона

көз ачып жумганча – вмиг

эң бир күлүк – самый скоростной

асман мелжиген – очень высокий

эң бир сонун – самый прекрасный

аралай чаап – *здесь*: проезжая между домами

Жылмайып коюңуз.

– Апа, кайсы жерде төрөлгөнсүз?

– Нарында.

– Ата, сизчи?

– Бишкек шаарында.

– Менчи?

– Ошто.

– Мына кызык, анда үчөөбүздү ким кошкон?

§ 26. БЫШЫКТООЧТУН МИЛДЕТИН ТАКТООЧТОРДУН ЖАНА ЧАКЧЫЛДАРДЫН АТКАРЫШЫ

ВЫРАЖЕНИЕ ОБСТОЯТЕЛЬСТВА НАРЕЧИЯМИ И ДЕЕПРИЧАСТИЯМИ

Атооч жөндөмөдөгү тактоочтор жана чакчыл формадагы этиш сөздөр бышыктоочтук милдет аткарат.

Наречия в именительном падеже и глаголы в форме деепричастия выражают функцию обстоятельства.

М и с а л ы: Мага тапшырылган ишти эртең бүтүрөм.

Эмнегедир шашып бараттым.

Билгенимди токтолбой айта салдым.

Силерди күтпөстөн азыр кетишим керек.

Дело, которое поручено мне, вполне завтра.

Почему-то шел спеша.

Высказал без утайки, что знал.

Должен сейчас же уехать, не дожидаясь вас.

153. Төмөнкү ырдагы бышыктоочтордун милдетин кайсы сөздөр аткарып турат?

ЖЕРДИ КӨРГӨНДӨ

Айылыма жетсем деп,
Эңсеп кетип барамын.
Элге барып өлсөм деп,
Тилеп кетип барамын.
Кетментөбө жеримди,
Беттеп кетип барамын.
Керимбайдын кылганын,
Кектеп кетип барамын.
Жетим, жесир калганды,
Эстеп кетип барамын.
Кызыл тилим сайратып,
Бүлөп кетип барамын.
өңчөй карып элдерге,
Түнөп кетип барамын.
Алып учуп денемди,
Сүрөп кетип барамын.

Токтогул

беттеп – навстречу
кектеп – презирая

бүлөп – точить
сүрөп – вдохновляя

? 154. Ырга байланыштуу кошумча суроолор.

Токтогул ким болгон? Ал Сибирге эмне үчүн айдалган? Токтогул эмне жөнүндө ойлогон? Кандай элдерди көргөн?

155. Бышыктоочтун милдетин аткарган сөздөр кайсы сөз түркүмүнөн жасалган?

КАМ КӨРҮҮ

Ата-энелер балдарын абдан жакшы көрөт. Алар балдарын жакшынакай кийиндирет. Сабак окуу үчүн атайын бөлмө бөлүп беришет. Балдарын чын сүйлөп, сылык болууга үйрөтөт. Балдар да ата-энелерин дайыма урматташат. Абды ата менен Салый эне – бактылуу ата-энелер. Алар көп балалуу. Балдарынын баарын чонойтушту. Абдан жакшы тарбиялашты. Алардын балдары алды университетте, аркасы мектепте жакшы окуп жатышат. Балдары ата-энелерине дайыма кол кабыш кылышат.

156. «Врачтын кенешин» окуп, оозеки айтып бергиле. Жугуштуу оорулардан кантип сактанууга болот? Сүйлөмдөрдө бышыктоочтун милдетин аткарган сөздөр барбы?

ВРАЧТЫН КЕҢЕШИ

Мектепке врач келип, бизге төмөнкүдөй кенешин айтты: «Партага көкүрөгүнөрдү такабай түз отургула, жазганда жарык дайыма сол жагынардан тийсин. Эртең менен, түштө, жатаарда бети-колунарды, тишинерди жакшы жуугула. Тырмагынарды, чачынарды өстүрбөгүлө. Котур, кызамык, келте, ич өткөк, көк жөтөл, кургак учук сыяктуу жугуштуу оорулардан сактангыла. Жыл сайын эмденип тургула. Кийим-кеченерди, отурган, жаткан ордунарды таза туткула. Суусасанар кайнак суу ичкиле, чийки сууда микробдор болот. Жашылчаларды, жемиштерди жууп жегиле. Таза абада көп жүргүлө, ооруп калсаңар дароо врачка көрүнгүлө», – деди. Биз анын айткандарын дайыма аткарып жүрөбүз.

кургак учук – туберкулез
ич өткөк – дизентерия
котур – чесотка

кызамык – краснуха
келте – тиф
көк жөтөл – коклюш

§ 27. БЫШЫКТООЧТУН МИЛДЕТИН СЫН ЖАНА САН АТООЧТОРДУН АТКАРЫШЫ

ВЫРАЖЕНИЕ ОБСТОЯТЕЛЬСТВА ИМЕНАМИ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫМИ И ЧИСЛИТЕЛЬНЫМИ

Сыпат жана сан өлчөм маанидеги бышыктоочтор сын жана сан атоочтордун айрым түрлөрү менен туюнтулат.

М и с а л ы: Жакшы кыз жакшы жазат.
Азаматтын жакшысы азыраак сүйлөп, көп тыншайт (макал).
Отургандар мага сырдуу карады.

Функции обстоятельств в значении образа действия и количества меры выражаются некоторыми разрядами имен прилагательных и числительных.

У хорошей девочки хороший почерк.
Лучший из молодцев мало говорит, больше слушает (посл.).
Сидящие таинственно смотрели на меня.

Жаш болсо да, Уланбек токтоо
көрүнөт.

Отуз өлчөп, бир кес (макал.)

Хоть и молодой, Уланбек кажется
степенным.

Тридцать раз отмерь, один раз
отрежь (посл.).

157. Сыпат жана өлчөм бышыктоочторду ажыраткыла.

ОБОН

Жоломан менден бир топ улуу, мага караганда көптү көргөн. Бирок мен анын обонундай обонду эч кимден уга элекмин. Мунуку өзгөлөрдөй кайгылуу эмес. Кайта көңүлдү көтөрүп, кайгыдан алып чыгып, кайрат бергендей эркин эле. Үнү алда кайдан таанымал. Бадалдуу бетке мин койду жайып таштап, өзү тоонун кылда башынан таягын таянып, теңи жок бийик, уккулуктуу, коңур үнү менен бүткүл сайды жаңыртаар эле. Кээ бирде көтөрүп, бирде калтыратып, обон салып кеткенде, дүйнөнүн баары тырс этпей, жалгыз ошону тыншап тургандай көрүнөөр эле. Ушул обонунда бир терең сыр бардай. Кечке жакын сайды жаңыртып салган эркин обону менен жүрөгүмдү козгоп, кайгыдан бошотуп, алда-кайда көтөрүп сергитип таштачы.

М. Элебаев

● кайрат бергендей – воодушевляя
бадалдуу бет – местность, покрытая кустарниками
обон салып – распевая
сыр – тайна

?

158. Суруолорго жооп бергиле.

1. Жоломан ким болгон? 2. Анын обону кандай экен? 3. Жоломан кантип ырдаган? 4. Ал ырдаганда айлана кандай көрүнчү эле? 5. Ырдан кийин мен өзүмдү кандай сезчүмүн?

159. Бышыктоочтун милдетин кайсы сөз түркүмдөрү аткарып турат?

1942-жыл, март айы эле. Мен он бир жаштамын, синдим Светлана төрт жашта. Жыл сайын 8-Мартта биз, атабыз менен бирге апабызга белек берчү элек. Атам фронтко кетерде: «Апанарды аягыла, ага дайыма жардам берип тургула» – деген. Эми атабыз жок, наныбыз дагы жок калды. Ары ойлонуп, бери ойлонуп, апабызга бир үзүм нандан белек

камдамак болдук. Дайыма нан жегибиз келет, бирок нанды табуу кыйын болчу. Ошого карабай, 5–6-март күндөрү тапкан наныбыздан бир үзүм алып койдук. Эми нанды майрамга чейин сактап, жебеш үчүн табуретканын үстүнө табуретка коюп, эптеп тырышып жатып, бийикте турган шкафтын үстүнө нандын үзүмдөрүн, апабызга даярдаган белегибизди катып койдук.

7-март күнү көзүбүздү шкафтан ала албай койдук. Каткан нандарыбызды жок дегенде бирден үзүп жегибиз келди. Бирок аны жасабаш керектигин түшүндүк. Ошентип 8-Март келди. Кечинде келгенде белегибизди бердик. Апабыз бизди кучактап, баягы нандарды кайра баарыбызга, үчкө бөлүп берди.

А. Медведева боюнча.

аягыла – жалейте
ары ойлонуп, бери ойлонуп – долго раздумывая
камдамак болдук – решили приготовить
үзүм – кусок
көздү ала албай – не отрывая глаз
бирден үзүп жеш – отрывать и есть по одному
жегибиз келет – хочется есть
сактап – беречь

? 160. Үлгү боюнча суроолорго жооп бергиле. Дагы кошумча суроо-жооп жагдайын түзгүлө.

- Сен канча жашта элен?
- Мен он беш жашта элем.

1. Эртең менен саат канчада турасын? 2. Жумушка канча убакыт кетет? 3. Кышында кандай кийинүү керек? 4. Жайында күн кандай тиет? 5. Бул агаңдын кайсы баласы? 6. Мектепте окуу качан аяктайт? 7. Кайсы сабакты кыйын дейбиз? 8. Таанышың канчанчы класста?

161. Бышыктоочтун милдетин аткарган сан этооч сөздөрдү көрсөткүлө. Тексттин мазмунун орусча которгула.

Марс Жерден болжол менен эки эсе кичине, анын диаметри (туурасы) 6760 км. Ал эми Марстын жылы Жердин жылына караганда эки эсе дээрлик узак болот. Марстын бир суткасы Жердин суткасынан 37 минута узак келет. Марс Жерге караганда суук, анткени күндөн жылуулукту Жерге караганда эки эсе аз алат. Маселен, тропикалык алкакта түнкүсүн суук 70 градуска жетет.

Болжол менен ар бир эки жыл эки айда Марс, Жер жана Күн түз, дээрлик бир сызыкта болуп калат. Марс менен Жердин тушма-туш келип калышы тогошуу деп аталат. Ушул тогошуунун мезгилинде Марс менен Жердин аралыгы орточо 79 миллион километрге барабар келет.

● болжол менен – примерно
узак – дальше
караганда – сравнительно

бир сызыкта – на одной линии
тушма-туш – лицом к лицу
тогошуу – противостояние

162. Сын атооч сөздөр кандай милдет аткарып турат?

1. Түн. Ай сүттөй жарык (К. Б.). 2. Өзү кагелес, кыргый көздүү, ак жүздүү кыз (К. Ж.). 3. Жазгы күн жаркырап ачык тиет. Айлана мемиреп жылуу. Тилке-тилке көк түтүндү асманга бүркүп, кыртыштуу дындарды кайыштай тилген тракторлордун күрүлдөгөн добуштары шандуу чыгат (А. Т.). 4. Кыштын күнү бийикте турган кишиге жапызда турган кишинин сөздөрү даана угулары белгилүү эмеспи (К. Ж.).

● сүттөй жарык – здесь: белым-бело
кыргый көздүү – ястребиный глаз
кагелес – арык

мемиреп – успокаивающе
бүркүп – здесь: выхлопы из трубы
кайыштай тилген – разрезать на ломтики

163. Мухаммеддин хадистеринен дагы бир үзүндүнү окуп, маанисин орусчага которгула. Бышыктоочторду атагыла.

Бактылуу адам – бузукулуктан, чагымчылыктан оолак жүргөн жана оор кайгыга сабыр кыла билген адам.

Сиздер адамдарды короо-короо мал, эсеби жок дүнүйөнүздөр менен канааттандыра албайсыздар.

Балким жаркын маанай, жакшы пейилиниздер менен ыраазы кылышыңыздар мүмкүн.

Аныгына жетпей туруп терс иштерге берилгендер – калайык-калк арасындагы жаман адамдар.

Ачуу нерсе балды бузган сыяктуу, ичи тардык ыйманды бузат.

Абийирдүүлүк менен аз сүйлөгөндүк – ыймандын эки түрдүү бөлүгү.

Абийирсиздик жана көп сүйлөгөндүк – эки жүздүүлүктүн эки түрдүү бөлүгү.

Нанды ыйык тутунуздар.

Дасторконго төгүлгөн даам жана нан күкүмдөрүн терип жеп койгон адамдын күнөөлөрү азаят.

Кимде-ким бирөөнүн айыбын таап, аны шылдындаса, өзү да ошол айыпка батмайынча дүйнөдөн кайтпайт.

● бузукулук – подстрекательство
канааттандыруу – удовлетворение
чагымчылык – клевета, донос
маанай – настроение

оолак – далекий
пейил – характер, нрав
дүйнө – богатство
ичи тардык – зависть

§ 28. БЫШЫКТООЧТУН МИЛДЕТИН ЖАНДООЧТОР МЕНЕН АЙКАЛЫШКАН СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮ ЖАНА ТУРУКТУУ СӨЗ АЙКАШТАРЫНЫН АТКАРЫШЫ

ВЫРАЖЕНИЕ ОБСТОЯТЕЛЬСТВ ЧАСТЯМИ РЕЧИ В СОЧЕТАНИИ С ПОСЛЕЛОГАМИ И УСТОЙЧИВЫМИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИМИ СОЧЕТАНИЯМИ

Жандоочтор менен айкашкан атооч сөз түркүмдөрү жана тактоочтор бышыктоочтун милдетин аткара бериши мүмкүн.

В роли обстоятельств могут выступать именные части речи и наречия в сочетании с послелогами.

М и с а л ы : Азат менен Акылбек төмөн карай басышты.

Маселени күчкө салбай, акыл менен чечүү керек.

Орто мектепти бүтөрү менен шаарды карай сызды.

Жазуучуну чыгармалары аркылуу билебиз.

Жайкы талаа жумуштарынын маанисин айтып, кечке чейин сүйлөштү.

Көк менен сырдап, кызыл менен жээктеген.

Азат и Акылбек пошли вниз.

Вопрос надо решить не силой, а умом.

После окончания средней школы немедленно отправился в город.

Писателя знаем через его произведения.

Говоря о значении летних полевых работ, выступали до вечера.

Покрасив синей краской, обвели красную кайму.

164. Төмөнкү диалогдон жандоочтор аркылуу жасалган бышыктоочторду байкагыла.

- Москвага чейин билет бар болду бекен?
- Жок, бүгүн Москвага учпайт, шашсаңыз Алматыга чейин такси менен барып, андан Москвага самолет менен учсаңыз болот.
- Таксини ушул эле аэропорттон тапса болобу?
- Билбейм, бирок автобекетке чейин жарым саатта барса болот.
- Туура айтасыз. Балким Алматы аркылуу Москвага учсам туура болор.
- Москва убактысы боюнча азыр жаны эле таң атты десек болот да.
- Албетте, эртеңкиге чейин күтпөй, бүгүн жолго чыга бергеним туура болор.
- Кечке дейре күтө бербей, Алматыны карай жүрө бергенинизди мен да туура деп табамын.
- Кеңешинизге ыракмат. Казакстандын борборун көздөй жол тарттым.
- Жолуңуз шыдыр болсун.

Суроолорду окугула жана жооп бергиле.

1. Эртең менен саат канчада турасын?
2. Саат канчадан кийин сабактан бошойсун?
3. Эмне үчүн окуп жүрөсүн?
4. Келечектеги кесибин жөнүндө кандай ойдосун?
5. Билим аркылуу эмнеге жетүүгө болот?
6. Дүйнө боюнча канча калк жашайт?
7. Эмне үчүн окуп жана иштеш керек?
8. Ким менен сүйлөшкүн келет?
9. Өзүн тууралуу кандай ойлойсун? Досторуң менен дайыма мамилең жакшыбы?

165. Тийиштүү жандоочторду коюп, сүйлөмдөрдөгү бышыктооч мүчөлөрдү тапкыла.

Кышында карды күрөк ... күрөйт. Ар бир кадамыбыз, эмгегибиз Ата Мекен ... деп аракет кылган жакшы. Ч. Айтматов адамзаттын асыл проблемаларын козгогон чыгармалары ... жалпы элдин сүймөнчүгүнө айланды. Орус эли «Игордун кошуну жөнүндө сөзү» ..., кыргыз калкы «Манасы» ... дүйнөлүк маданиятка салым кошту. Лайли менен Мажнундун, Ромео менен Джульеттанын сүйүүсү уламыш катары бүгүнкү күнгө ... айтылып жүрөт. Көргөн, билген маалыматтар ... достор ... пикир алышып турган кандай сонун. Жумуштан ... айрыкча кечки тамакка ... газета окуганды жактырам. Жасаган ишин ... өзүндү эле тааныта

аласын. Менин пикирим ... өзүнө жаккан кесипке эз болгон жакшы. Кыргыздардын өткөндөгү тарыхы..., маданияты... С. М. Абрамзондун эмгеги ... жеткиликтүү маалымат алууга болот.

Жандоочтор жөнүндө маалымат: *чейин, сыяктуу, менен, жөнүндө, карай, сайын, боюнча, аркылуу, кийин, тууралуу, окшош ж. б.*

Бышыктоочтун милдетин туруктуу сөз айкаштары дагы аткара беришет.

Обстоятельства могут быть выражены устойчивыми фразеологическими сочетаниями.

М и с а л ы: Жети күнү жааган жамгырдай бүркөлүп отурганына жол болсун.

Сени менен ит өлгөн жерде болдум.

Ой чунак десе, жүрөгүбүздү түшүрүп койбодунбу?

Көрүнгөн байга кул болуп, көзү ачык өтүп кетемби? (Осмонкул.)

Экөөбүздүн саламыбыз түз болуп жүрөт.

Почему сидишь нахмуренный как дождь, ливший семь дней подряд.

С тобой я побывал везде и всюду.

Эх ты, сорванец, ты так напугал нас, что сердце выскочило.

Неужели умру просто так, будучи рабом каждого встречного бая? (Осмонкул.)

Мы с тобой в хороших, благоприятных отношениях.

166. Төмөнкү туруктуу сөз айкаштарын катыштырып сүйлөм түзгүлө да, маанисине карап орус тилине которуп көргүлө. Алар кандай жагдайда колдонулат экен?

Көзүнүн агы менен тең айлануу, эсебин табуу, тамырына балта чабуу, куйругун карматпоо, каны кайноо, жандай көрүү, далысын салуу, бир кишидей бар экен, баш-көз болуу, акесин таанытуу, ак сөөк, ак кол, маселени кабыргасынан коюу, сөзүн жерге таштабоо, кулак салуу.

167. Сүйлөмдөрдөгү туруктуу сөз айкаштарын атагыла.

Таанышкан күндөн баштап кер-мур айтышып калдык. Таң атканча кирпич какпай чыктым. Канат-куйрук жетилип, туш-туш жакка учуп жөнөдүк. Дарыяхан куру алакан кайтып келди (К. Ж.). Таманынан чан чыккандай чуркайт экен. Таң эртең шапар тээп жүрүп, чарчаганда үйүнө

кайтты. Келгендер чийки май жегендей болуп, кыжырлуу жүрүштү. Данияр Жамийлага таң калгандай тикирөө карап, сыртын салып турду (Ч. А.). Мойнунан байлаган иттей болуп араң кетти. Буга менин кабыргам кайышып отурган жок (М. Э.). Жүзү каралык кылып, алдап кетчүдөй көрүнөт. Өткөн жылы дагы жетекчинер силерге далысын салып койду.

168. Төмөнкү ыр саптарын жаттап, көркөм окуп бергиле.

Шайыр жаштар деп койсо,
Санынды чаппа шакылдап.
Обу жок ойноп жүргөндө,
Убакыт өтөт закымдап.
Конок болбо турмушка,
Колунду серме жылдызга.
Акылын менен иштей бер,
Артында калат бир нуска.

Р. Шүкүрбеков

санынды чаппа шакылдап – *здесь*: попросту казаться веселым
обу жок ойноо – пустое времяпрепровождение
колунду серме – протяни руку

§ 29. БЫШЫКТООЧТУН КУРАМЫНА КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

КЛАССИФИКАЦИЯ ОБСТОЯТЕЛЬСТВ ПО СОСТАВУ

Бышыктооч өзүнүн курамына карай жөнөкөй жана тутумдаш болуп бөлүнөт. Жөнөкөй бышыктооч бир сөздөн турат. Тутумдаш бышыктооч өз ара ажырагыс бир нече сөздүн биримдигинен турат.

По своему составу обстоятельство делится на простое и составное. Простое обстоятельство состоит из одного слова. Составное обстоятельство состоит из неразложимого единства нескольких слов.

Мисалы: Рустам англис тилинде эркин сүйлөйт.
Бул сунушка аргасыздан макул болдук.

На английском языке Рустам говорит свободно.
Вынуждены были согласиться с этим предложением.

Бир жумадан бери жамгыр басыл-
байт.

Убакыттан утуу үчүн моменттен
пайдаланып калды.

Дождь неделю идет не перес-
тавая.

Чтобы выиграть время, воспользо-
вался моментом.

169. Төмөнкү сүйлөмдөрдөгү бышыктоочтордун курамын ажыратып көргүлөчү.

САЛАМ КАТ

Батырбек – жаш бала. Мындан алты ай мурун темир жолчулардын окуусуна келген. Бир күнү сабагын даярдап бүтүп, чоң атасына кат жазмакчы болду. Айланайын чоң атам. Биринчи май майрамын менен куттуктайм деген сөздү жазып болуп, калем сабын партанын үстүнө койду. Батырбек кыялга чөмүлдү. Ал өзүн капчыгайдын ичинде көк жашыл болгон паровоздун түтүнүн буркурагы, Ысык-Көлгө бараткандай сезді. Күн ачык. Көлдө ак куулар зымырап сүзөт, ак чардактар каршы-терши учат.

Батырбек паровозду кыйкыртканда, анын үнү чек арадан нары угулат. Бала кубанганынан калем сабын кайра алып, катын жазат.

бир күнү – однажды
чек арадан нары – за границей
кыялга чөмүлдү – предался размышлениям
кубанганынан – от радости
кат жазды – пишет письмо

170. Тутумдаш бышыктоочторду колдонуп, сүйлөм түзгүлө.

Эки күндөн кийин, эртеден кечке, отуз жетинчи, саргая күтүп, бардыгынын көзүнчө, алынын жетишинче, Оштон Бишкекке, ысыкка моюн бербей, жыл аягында, окууга кириш үчүн, кеч калгандыктан, он-ондоп, кабыргасы менен кенешип, жазга жеткидей, театрға кирүү үчүн, улуу-кичүү дебей, ондон солго карай, жайы-кышы, баарына бирден жетчүдөй, убакытым жетпегендиктен ж. б.

саргара күтүп – находится в долгом ожидании
кабыргасы менен кенешип – хорошо обдумывая

171. Бышыктоочторду таап, курамы боюнча өз ара бөлүштүргүлө.

КОШ ТЕРЕК

Айылдын үстүндөгү адырда мен бала чактан бери билген эки зор терек болор эле. Бул кош терек азыр да ошол жерде. Качан карабагын, айылга кайсы туштан келбегин, кыналышкан ушул бийик теректер көзгө учурайт. Эмне үчүн экенин билбейм, чыдамсыздык менен ошол тарапты акмалап карайм. Ушунчалык алыстыктан, бактар канчалык бийик

болбосун, көрүнөрү шектүү. Бирок мен үчүн алардын сөлөкөтү ар качан байкалгандай туюлат. Күнү-түнү тынбай, качан болбосун, жалбырактар ар кандай үнгө салып шуулдайт. Кийин эс тартып чонойгондо бул теректердин сырын түшүндүм. Булар ар дайым шамалдын огуна туура келип, бөтөнчө үндүү болгон себеби да ошол.

адыр – плоскогорье
сөлөкөт – силуэт
кыналышкан – примыкающие
ар кандай үнгө салып – распевая
на разные лады

чыдамсыздык менен – с нетерпением
эс тартып – возмужав, подрастая
шамалдын огу – направление ветра
сыр – тайна

172. Бышыктоочтордун милдетин аткарган сөздөрдү таап, курамына карай ажыратып, жазып келгиле.

1. Алыстан оттун жарыгы көрүндү (Т. С). 2. Данияр демин ичине алып, дагы илгерилей баштады (Ч.А.). 3. Отуз өлчөп бир кес. Бир күн калпың билинсе, сөзгө алынгыс болорсун (макал). 4. Ферма башчысы Айтикеев малдарды көрүү үчүн кыштоого кетти. 5. Чаргын сөзүнүн

акырында Аскарга бажырая карады (Т. С). 6. Ал иш төөнүн куйругу жерге тийгенде бүтчүдөй. 7. Фрунзе – учкан уям, сүйгөн калаам. Окудум мектебинде бир топ заман (А. О.). 8. Совет бийлигинин жылдарында Борбордук Азиядагы союздук республикалар таанылгыс болуп өзгөргөн.

демин ичине алып – глубоко вздыхая
созго алынгыс – выйти из доверия
төөнүн куйругу жерге тийгенде – *здесь*: то, что никогда не исполнится
учкан уя – родное гнездо

173. Бышыктоочтор кайсы сөз түркүмүнөн жасалды?

1. Кузьмич ата казак тилин жакшы биле турган (Т. С). 2. Жаман атты жакшы бакса, тулпар болот, жаман кушту жакшы бакса, шумкар болот (макал). 3. Көз ачып жумганча биз Даниярды кууп өтөбүз (Ч. А.). 4. Ала-Тоо бүгүн кулпунду (Ж. Т.). 5. Мергенчи акырын гана жылмайды (К. Ж.). 6. Каныбек асманды карай эки атты (К. Ж.). 7. Аганы көрүп ини өсөт (макал). 8. Жапар Айшаны тике карады, башын көтөрүп (К. Б.). 9. Ушинтип, академик Сулайманова Москвага жөнөп кетти (Ч. А.).

көз ачып жумганча – вмиг
кулпунду – преобразился, изменился
жөнөп кетти – уехала

174. Ырды жаттагыла.

КОМУЗ

Үч буроо, жалгыз тээк, үч кыл комуз,
Чертилбейт, күүгө келбейт, чебер колсуз.
Опоной, көргөн көзгө жөпжөнөкөй,
Бирок да өнөрү бар айтып болгус.

Кылымдан кылым самап көксөй-көксөй,
Жыргалдуу биздин ушул күндү көздөй.
Бул комуз көп сырларды кечип келген,
Эли да комузундай жөпжөнөкөй.

А. Осмонов

буроо – настройка
кылым – век
оной – легкий

көксөө – желать
жөнөкөй – простой

175. Текстти көркөм окугула. Бышыктоочторго берилүүчү суроолор аркылуу анын түрлөрүн тактагыла.

ДОСТУК

Мына эми колхозчулар Миколаны куттуктап жаткан кезде Карабек карыя сөз алып:

– Микола балам, биз сени өз балдарыбыздай көрүп калдык. Эми сен биздин колхоздо эле тура бер, – деди.

– Кымбаттуу жолдоштор! Мен мында фронттош жолдошум Жапарга мейманга келгенмин. Жапардан башка мында менин таанышым жок. Фронттош досум жакшы кабыл алды. Менин балдарым да анда экен. Эми мен мында жалгыз эмесмин. Жоголгон балдарымды да минтип мен силерден таап отурамын. Силердин эле колхоздо тургум келет, силер менен бүлөлөш дос, тууган болоюн деген оюм бар, – деди Микола.

– Ыракмат, кагылайын, ыракмат! – деди Чүкөбай ордуна тура калып, Миколанын колун кыса-кыса кармады.

Т. Сыдыкбеков

● фронттош – фронтовик, однополчанин
тааныш – знакомый
бүлөлөш – одной семьей
кагылайын – голубчик

жалгыз – одинокий
кыса-кыса – крепко
тууган – родственник

§ 30. БАШ ЖАНА АЙКЫНDOOЧ МҮЧӨЛӨР БОЮНЧА АЛГАН БИЛИМДЕРДИ ЖӨНГӨ САЛУУ

СИСТЕМАТИЗАЦИЯ ЗНАНИЙ ПО ГЛАВНЫМ И ВТОРОСТЕПЕННЫМ ЧЛЕНАМ ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Эске тушүргүлө

Ээ деген эмне жана ал кандай суроолорго жооп берет?

Ээнин түрлөрүн жана формаларын атагыла.

Баяндоочко кандай суроолор берилет?

Ээ, баяндооч катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Вспомните

Что такое подлежащее и на какие вопросы отвечает?

Назовите виды и формы подлежащего.

На какие вопросы отвечают сказуемые?

Составьте предложения с подлежащим и сказуемым.

Аныктоочторго кандай суроолор берилет?

Аныктоочтор адатта кайсы жөндөмдө турушат?

Толуктоочко берилүүчү суроолорду эстегиле.

Толуктоочтор кайсы жөндөмдө турчу эле?

Тике жана кыйыр толуктоочтордун айырмасын кантип ажыратабыз?

Тике жана кыйыр толуктоочторду уюштуруучу мүчөлөрдү атагыла.

Бышыктоочторго берилүүчү суроолорду атагыла.

Орун бышыктоочтун суроосун эстегиле жана мисалдар келтиргиле.

Мезгил бышыктоочторго кандай суроолор берилет? Уюштуруучу мүчөлөрдү атагыла жана мисалдар келтиргиле.

Сыпат бышыктоочтордун суроолору кандай, мисалдар келтиргиле.

Себеп, максат, өлчөм бышыктоочтордун суроолорун дагы атагыла. Алар жөнүндөгү билимди бир нече мисалдар менен тактагыла.

176. Төмөнкү ангемеден ээ менен баяндоочту гана көчүрүп жазгыла. Ошондо эмне болот?

ДАРЫЯНЫН БОЮНДА

Дарыянын боюнда бир абышка турган. Абышканын кайыгы, балык кармоочу тору бар эле. Абышканын Петя, Гриша деген эки небереси бар болучу. Гриша жети жашта, Петя беш жашта эле. Бир күнү Петя менен

На какие вопросы отвечают определения?

Каким падежом обычно выражаются определения?

На какие вопросы отвечают дополнения?

Какими падежами выражаются дополнения?

Как определяем разницу между прямым и косвенным дополнением?

Назовите формы выражения прямых и косвенных дополнений.

На какие вопросы отвечают обстоятельства?

На какие вопросы отвечают обстоятельства места и приведите примеры.

На какие вопросы отвечают обстоятельства времени. Назовите формы образования и приведите примеры.

На какие вопросы отвечают обстоятельства образа действия, приведите примеры.

На какие вопросы отвечают обстоятельства причины, цели и меры. Несколькими примерами уточните ваши знания.

Гриша дарыяны көздөй жөнөштү. Дарыяда чоң атасынын тору бар экенин билишчү. Экөө кайыкка түштү. Гриша рулга отурду. Петя кайыкты айдады. Алар көпкө чейин сүзүп отурду. Бирок тор кайсы жерде экенин билишчү эмес. Акыры балдар торду таап, балыктарын алып, чоң атасына жеткирип беришти.

Л. Толстой

бир күнү – однажды
көздөй айдады – в направлении

айдады – *здесь*: рулил лодку
жеткирип беришти – отвезли

177. Бул тексттеги аныктоочторду кантип табабыз жана аларды түрлөрүнө карай ажыратып көргүлө.

АСФАЛЬТ ЖОЛ

Тасмадай түптүз жол жатат. Анын жылмакай бетинде таш жок. Суу төгүлсө токтобойт. Балык жон тартып, орто жери дөнсөөрөк. Эки чети энкейиш. Жолдун эки четинде жол болгон арыкчалар бар. Арыкчаларды бойлото тигилген бак-дарактар. Алар бипбийик өсүп турат. Көлөкөсү жолдун бетине түшөт. Жолго түшкөн жалбырактардын көлөкөсү саймадай кооз, чааралакей. Жол үстүндө түрдүү машиналар зыпылдайт. Алыстан алар кайкып учкан ылаачындай көрүнөт. Кээ бир машиналар түрдүү буюмдарды ташыйт.

тасмадай – как лента
бойлото – вдоль
жылмакай – гладкий
бипбийик – очень высоко

балыкжон – *здесь*: плоский
чааралакей – пестрый
зыпылдайт – мчится
кайкып учкан ылаачындай – как птичка в полете

178. Ангемени окуп, мазмунун орусча айтып бергиле. Аныктоочтор кайсы сөздөрдү аныктап турат? Аныктооч – аныкталгыч формасындагы сөз айкаштарын көчүрүп жазгыла.

У л г у: адамдын дени, баатыр космонавттар, булардын эмгеги ж. б.

БАЛДАРГА КЕҢЕШ

Адамдын дени таза болсо, анын көңүлү да ачык, шайыр жана чыйрак келип, ишти сапаттуу бүтүрөт. Ал эми анын ден соолугу начар болсо, аны эч нерсе сүйүнтө албайт. Кымбаттуу окуучулар, баатыр космонавттарыбыздын эрдигин жакшы билесинер. Алар өзүлөрүнүн биринчи кадамдарын эртен мененки көнүгүүлөрдөн башташкан. Бизде эн

кызыктуу кесиптер көп, бирок алардын айрымдары ден соолугу начар адамдарга моюн бербейт, башкача айтканда, оордук кылат. Биологдор бир нече ай палаткаларда жашап, ысык-суукка чыдамдуу келишет. Буга ден соолугу начарлар туруштук бере алышпайт. Ал эми моряктар, полярниктер, учкучтарчы! Булардын эмгеги канчалык күчтү жана эркти талап кылат. Адамдын ден соолугун чыңдоодо көнүгүүлөр эн зор мааниге ээ болот. Ал күчтүүлүктү, шамдагайлыкты, чыдамдуулукту пайда кылып, ар түрдүү зыяндуу оорулардан сактайт. Көптөгөн көрүнүктүү адамдар дене тарбиялык көнүгүүлөрдү күндөлүк адатка айландырышкан. Силер балдар, күндө эртен менен гимнастика жасоону унутпагыла.

ден соолук – здоровье
моюн бербейт – не поддается
көнүл – настроение
чыдамдуу – терпеливый

чыйрак – выносливый
туруштук берүү – выдержать
өтө карыганга чейин – до глубокой старости

179. Текстти окуп, кыргыз тилине которгула. Аныктооч, ээ, баяндоочтор аркылуу сөз айкаштарын жана сүйлөмдөрдү түзгүлө.

У л г у: колючие растения – тикенектүү өсүмдүктөр. Есть два брата – эки тууганы бар.

ТРИ БРАТА

Есть у коня два брата – северный и южный. Северный брат – олень. А южный брат – верблюд. Он шагает по песку, как по гладкой дороге. Ест верблюд жесткие и колючие растения пустынь. Он совсем не боится жары. Шесть или семь дней может верблюд шагать в жару без воды. Придет туда, где есть вода, выпьет сразу несколько ведер, полежит час, встанет, выпьет еще ведро и опять готов в тяжелый путь.

Не боится верблюд и холода. Он может жить даже в очень холодном Забайкалье.

В пустыню идет вода и вместе с ней – жизнь. В пустыне люди будут добывать нефть, выращивать хлопок, сады, заниматься животноводством.

Помощником людей на этих новых землях будет верблюд.

180. Төмөнкү сөз айкаштары аркылуу кандай сүйлөм түзүүгө болот?

Жай мезгили, он экинчи кабат, агайдын сөзү, жардам бердик, жомок аяктады, үйүр жылкы, кайраттуу киши, атам айтты, короз кыйкырды, көзү ачык, уу тил, куйругу жок, ач көз.

181. Төмөнкү ангемедеги толуктоочтор кайсы сөздөр менен маанилик бирим-дикти түзүшү мүмкүн?

АРСТАНДЫН КАЙРА КЕЛИШИ

Кыштын чыкылдаган суугунда арстан цирктен качып, көчөгө кетти. Карды басканда тамандары тызылдап, сууктан калтырап үшүдү. Циркке кайра кантип барарын билбей турганда, цирктин адамдары темир капас көтөрүп, аны издеп жүргөнүн көрдү. Сууктан кутулуш үчүн, арстан капасты көздөй жүгүрдү. Кишилер андан коркушуп, капасты таштап, качып жөнөштү. Арстан аларды карап да койгон жок. Ал капасына кирип, кардан кутулганына сүйүндү.

чыкылдаган суук – трескучий мороз   тызылдоо – шипеть
кутулуш – избавление   карап да койгон жок – даже не оглянулся

182. Бышыктоочтор кайсы сөздөр менен маанилик катышта турат?

КУМУРСКА МЕНЕН КӨГҮЧКӨН

Кумурска өзөнгө келип, өзөндөн суу ичмек болду. Ал суу ичип жатканда толкун болуп кумурска сууга агып кетти. Бул окуяны бир көгүчкөн көрүп калып, оозуна бир бутакты тиштеп келди да, аны кумурскага берди. Кумурска бутакка жабышып, өзөндүн жээгине чыкты. Кумурска жээкте туруп, тузакты көрдү. Тузактын алдына жем чачып коюп, анчы карап турат. Көгүчкөн аңдып жаткан аңчыны көрбөй калып, тузакты көздөй жөргөлөй берди. Кумурска муну көргөндөн кийин, жөргөлөп барып аңчынын бутун чагып алды. Аңчы кыйкырып жибергенде, көгүчкөн учуп кетти.

ичмек болду – хотел напиться   жабышты – прилип
тузак – петля   аңчы – охотник
бутак – ветка   чагып алды – укусил
жем – корм

183. Эми төмөнкү тексттеги баш мүчөлөрдү өзүнчө, айкындооч мүчөлөрдү өзүнчө бөлүп, айтып бергиле. Сүйлөм мүчөлөрү өз ара кандай байланышкан?

1-июнь – Балдарды коргоонун Эл аралык күнү. Дүйнөдө согушту каалаган бир да бала жок. Ошондуктан түркүн элдин балдары тарткан сүрөттөрдөн ар качан жаркырап тийген күндү, үлбүрөп ачылган гүлдү, көкөлөп учкан эркин кушту көрөсүң. Алардын бири да үй-жайынан,

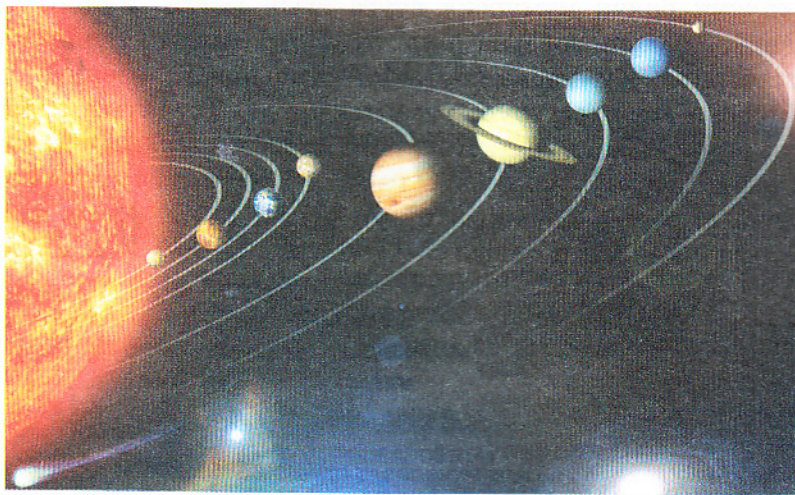
ата-энесинен, ага-эжесинен ажырап калганды каалашпайт. Өткөн согуштун сабактары эч кимдин, мейли, кары адамдынбы, мейли жаш уландынбы көкөйүнөн кетпейт. «Дүйнө балдарына – тынчтык». Бул күндө ушундай наамдагы ассоциация түзүлүп, жаш муундардын бейкуттугун ар тараптан коргоо иштери активдүү жүргүзүлүп жатат. Буга биздин кыргыз элинин да салымы аз эмес.

184. Текстке тилдик талдоо жүргүзүлө. Сүйлөм мүчөлөрүн ажыратып, аларды өз ара маани боюнча бириктирип көргүлө.

Улгу: Ээ менен баяндооч, аныктооч менен толуктооч, аныктооч менен бышыктооч, толуктооч менен баяндооч жана бышыктооч менен баяндооч.

КОСМОС

Силер жерде, сууда эмне менен жүрөрүбүздү жакшы билесинер. Ал эми космос деген эмне? Ошол жөнүндө сөз козгойлу. Жер шар формасында эмеспи, ал асмандагы Күндү айланат. Күн дегенибиз – ыпысык болуп жалындап күйүп турган жылдыз. Күндү асмандагы планеталар айланып жүрүшөт. Ал планеталар булар: Меркурий, Чолпон, Юпитер, Марс, Сатурн,

Уран, Нептун, Плутон жана биз жашап турган Жер. Планеталардын көпчүлүгүнүн жандоочулары бар. Мисалы: Ай – Жердин жандоочусу. Силер аба менен дем ала турганынарды жакшы билесинер. Аба болсо Жердин айланасында гана бар. Бул аба катмарын атмосфера деп айтат. Атмосферанын катмары бир нече жүздөгөн километр бийиктикке чейин

гана жетет. Андан ары карай албайбыз, бозомтук тарткан аалам, космос мейкиндиги башталат. Ошол мейкиндикти, бир сөз менен айтканда, космос деп атайбыз. Эгер Айга саякат жасай турган болсок, жолубуз эки бөлүктөн болор эле. Анын биринчи бөлүгү – атмосфера катмары. Экинчи бөлүгү космос болмокчу.

● эмне менен жүрүү – на чем ездить?

катмар – слой

айланат – кружится

бозомтук – сероватый

жандоочу – спутник

аалам – вселенная

саякат жасоо – путешествовать

185. Текст боюнча суроо-жооп уюштургула.

У л г у : С у р о о : Биз жашаган аба катмарын эмне дейбиз?

Ж о о п : Биз жашаган аба катмарын атмосфера дейбиз.

186. Сөз айкаштарында кандай маанилер камтылган? Алардын компоненттери кайсы сөз түркүмүнөн турат?

Айлуу түн, ачуу чыкты, жыйналышта отуруу, кызыл жоолук, араанын ачып, ач кенедей жабышты, үлгүлүү үй, опосуз дүйнө, космос мейкиндиги, сулуунун сулуусу, үйдөгү сөз, жебеген жердин алдында, доскадан көчүрүп алуу, он эки жаш, эгин жыйыны, курулуштан кетүү, акесин таанытуу, колу менен узатуу, күн-түнү менен чарчабай, бербестин ашы, эмгектин үзүрүн көрүү, коюлган маселе, күн тартиби, «Биринчи мугалим» деген чыгарма, асты таш, алгандын бергени, жүүнү тирүү, өзүм билемдикке салуу ж. б.

187. Сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрүн ажыратып чыккыла. Депперинерге көчүрүп келгиле.

ЖУМУРТКА ЖАНА КӨПҮРӨ

Тооктун жумурткасы өтө назик келет. Кичине чегип койсо эле сынып калат. Бирок жумуртканы эки колдун алаканына кысып көргүлөчү. Ал оной менен сынбайт. Силер жумуртканын формасын байкап көргүлө. Алар бири-бирине туташкан эки түркүк болуп түзүлгөн. Жумуртканы эки колдоп кыссанар, силердин күчүнөр анын бардык жерине тарайт. Ошентип, жумуртка сынбайт. Тоок жумуртка баскан кезде да, анын сынбагандыгы ушуга байланыштуу. Адамдар бекем көпүрөлөрдү, шахталарды, тоннелдерди салганда жарым ай сыяктуу форманы колдонот. Бул форма бекем болуш үчүн керек.

СӨЗ ӨСТҮРҮҮ ЖАНА ТЕКСТ МЕНЕН ИШТӨӨ БОЮНЧА ТИРКЕМЕЛЕР

ПРИЛОЖЕНИЯ. РАЗВИТИЕ РЕЧИ И РАБОТА С ТЕКСТОМ

АКУЛА

Акула эч качан тойбойт, оозуна эмне илинсе, баарын жута берет. Анын ашказаны өтө мыкты. Жутканынын баарын синирип үлгүрбөсө да өзүнө эч бир зыян келбейт. Бир акуланын ашказанынан төмөнкү заттар табылган: почта ящиги, бир нече консерва банкасы, алтын тыйындар менен кымбат баалуу буюмдар, көз айнек, кол саат, мискей, мык, аттын такасы.

МУГАЛИМ

Карангыны билимге,
Сүрөп чыккан – мугалим.
«Калем, кагаз алгын» – деп,
Сүйлөп чыккан – мугалим.
Жаны заман балдарын,
Машыктырган – мугалим.
Жан жүрөктү өнөргө,
Ашык кылган – мугалим.

Ж. Бөкөнбаев

БАЛАМА

Энеңе мээрин керек балам,
Атана дээрин керек, балам.
Же мээрин, же дээрин болбосо,
Сени мен кайдан табам?

Элдики

АТ-БАШЫ ТОКОЮ

Биздин жерлердин жаратылышы эн кооз. Талаалуу токойлор, карагай-арчалуу бийик тоолор, туптунук көк кашка суулар жерибизге кооздук берет. Токойлор кышкысын кыштоо, жайкысын жайлоо катары пайдаланылат. Ал эми тоолордо көпчүлүктүн малы багылат. Ушундай кооз, көркөмдүү жердин бири – Ат-Башы токою. Ат-Башы токою абдан калын. Жапжашыл токойдо эликтер жайылып оттойт. Бир четинде кекилик, чилдер бырпырап учат. Токойду аралап, чоң суу агат. Анын агымы шар келет. Ар түрдүү айбандардын, канаттуулардын үн салганы эстен кеткис элес калтырат.

МАГНИТТИН АТАЛЫШЫ

Илгери бир Магнис деген койчу болуптур. Ал бир күнү бир коюн жоготуп, аны издеп тоого барат. Тоонун таштарын басса, өтүгүнүн такасы жабышкансып калат. Магнис өтүгүн чечип, таманын ташка тийгизип көрөт. Таш булгаарыга жабышпайт, такага урган темирге жабыша калат. Ташка темир таягын тийгизсе, анда бекем жабышат. Магнис тан калып, таштын бирин үйүнө алып келет. Ошондон улам ал магнит деп аталып калат.

КӨЙРӨҢ КӨКӨ

Көйрөн Көкө айылычине «Көйрөн» атка конгону анын мактанчаактык сапатынан улам аталып калган.

Эн кызыгы көйрөн Көкөнүн жалгыз корозу бар. Ал короз кожоюну кандай басса дал ошондой басып, кайсы жакта болбосун чогуу жүрөт.

Айылга келген конокторго Көйрөн Көкө тууралуу айтышып, короз менен кожоюнду аңгеме кылып келишет. Кожоюн менен корозу көчөгө чыкканда элдин баары назар салып, бири таң калса, бири жылмайып карап калышат.

ТҮЛКҮ МЕНЕН ЖҮЗҮМ

Бир күнү Түлкү бакка барды да, бышкан жүзүмдү көрдү. Түлкү жүзүмгө жетүүгө ниеттенип, канчалык аракет кылса да жете албады, анткени жүзүм бийик турган. Түлкү жүзүмдү айланып көпкө чейин жүрдү.

– Жүзүм али быша элек турбайбы, – деди да түлкү бактан кетүүгө аргасыз болду.

ЭКИ ЭШЕКТИН ЖҮГҮ

Бир күнү падыша өзүнүн уулу жана Апенди менен мергенчиликке чыгат. Падыша менен анын уулунун минген аттары бар эле. Алар атчан жүрүштү. Апендинин аты жок, жөө жүрдү. Апенди жөө болсо да, падыша чапанын чечип, Апендиге көтөртүп койду. Үчөө узак жол жүрүштү. Күн ысык болду. Апендинин жүгү оор. Ал чарчады, тердеди. Падыша Апендинин тердегенин көрүп: Үстүндө бир эшектин жүгү бар го, Апенди? – деп шылдындады. Анда Апенди падыша менен анын уулун көрсөтүп: Жок, падышам, менин үстүмдөгү жүк бир эшектин жүгү эмес, эки эшектин, – деп жооп берди.

БЕШИНЧИ МЕКТЕП

Бешинчи мектепте эн көп балдар окуйт. Алар көчөдө, мектепте тартиптүү жүрүшөт. Адамдарга дайыма сылык, кичипейил. Жатаканада да, мектепте да өздөрүн таза кармашат. Алар ынтымактуу турушат. Бири-бирине сабакта, жумушта жардам беришет. Бирге ойношот. Бирге сабак даярдашат. Балдардын мындай жүрүшүн эл да жакшы көрөт. Балдардын так ушундай тарбияланып жатышына педагогдордун эмгектери да зор экендиги белгилүү.

ТОО КҮЛҮКТӨРҮ

300 чакырымга чуркаган адамдар болобу? «Жок, бул мүмкүн эмес», – дешет элдин баары. Ошентсе да мындай чыдамкай адамдардын бар экендиги анык. Алар Индиядагы Кашмир өрөөнүнүн Кара-Корум тоолорун мекендешет. Хунзакут деп аталган бул калктан 300 чакырымды кыйналбай эле чуркоочулар четтен эле табылат. Алардын мекени деңиз деңгээлинен алты миң метр бийиктикте. Хунзакуттар четинен эле күчтүү, чыдамдуу жана шамдагай келишет. Ушул күнгө чейин бул тоодо тургандар машина, самолет дегенди көрбөгөн.

КАЛПАКЧАН МАЙМЫЛДАР

Индияда бир бала соккон калпактарын көтөрүп, сатканы базарга жөнөйт. Жөө келатып чарчап, жолдун боюндагы токойго кайрылат. Токойдун көлөкөсүндө эс алып жатып, уктап калат. Бир маалда ойгонсо, жанындагы калпактары жок. Эки жагын карап калпактарын табалбайт. Ангыча бактын башынан маймылдардын үнү угулат. Көрсө бактын кылда башында калпактарды кийишип, ыржалакташып маймылдар отурушат. Бала ачууланып, башындагы калпагын маймылдарды көздөй ыргытат. Маймылдар аны туурашып, калпактарын баланы көздөй ыргытышат. Бала калпактарын жыйнап алат.

КӨРҮНҮШ

Асман ала булут. Тытылган келки булуттардын арасынан анда-санда гана Айдын жымың-жымың этип жаркыраганы даана көрүнө түшөт. Кыштактын эң башындагы үйдөн бур-бур этип түтүн чыгып, кандайдыр куйкумдун жыты келет. Береги жакын эле короодон иттердин абалаган үндөрү угулат. Тээ алыста бирөө колдураган үнү менен ырдап баратат. Боз үйлөрдүн жыртыгынан оттун жылт-жулт эткени гана көрүнөт. Биздин жаныбыздан төрт-беш киши кобурашып өтүп баратат. Анын артынан бир ат шаңгырай кишенеп, оюн салып жөнөдү. Биз турган жерден суунун шаркыраганы, оттун жымың-жымың эткени, адамдардын шып-шып басканы – баары даана көрүнөт.

ЖАЛАЛ-АБАД КУРОРТУ

Климаты жумшак, жапыз тоолуу Жалал-Абад курорту ысык минералдык булактары менен Х кылымда эле белгилүү болгон. Бул жерде Ооганстандын, Кытайдын, Индиянын оорулуу адамдары келип дарыланып, сакайып кетишчү. Сууларынын жагымдуулугу, курамы боюнча бири-биринен айырмаланган – Кыз-Бурак, Аюу-Булак, Шор-Булак сыяктуу ондогон булактар жана алардын пайда болушу жөнүндө эл ичинде ар кандай уламыштар айтылып келген. Курорт көз жоосун алган Көкарт өрөөнүнүн түштүк-чыгыш бөлүгүнөн орун алган, деңиз деңгээлинен 975 м бийиктикте турат. 1960-жылы «Жалал-Абад» минералдык суусу чыгарыла баштаган. Адам суктанаарлык ажайып кооз көрүнүшү жаратылышына айкалышып, дартка даба болушу, оролгон чөптөрү, касиеттүү суулары менен азыркы күндө Жалал-Абад курортунун атагы Борбордук Азияга гана эмес, чет өлкөлөргө да белгилүү болду.

АПЕНДИНИН ТОЙГО БАРГАНЫ

Бир бай той берди. Тойго Апенди жаман чапанын кийип барды. Апендини жана ал сыяктуу жаман кийимчен кедейлерди бай жаман үйгө киргиздирип, этсиз ботко бердирди. Жакшы кийинген байларды, молдолорду жакшы үйгө киргизип, аларга казы-карта тартты. Эртеси Апенди жакшы чапанын кийип, тойго дагы келди. Бай Апендини өзү тосуп, жакшы үйгө киргизди.

Казы-карта салган палоону астына койду. Апенди чапанын чечип:

– Кадырлуум, жениз! – деп, чапанынын этегин палоого матырды.

– Ардактуу Апендим, чапан да тамак жечү беле? Анда Апенди:

– Сиз кишини эмгегине карата эмес, кийимине, байлыгына карата урматтайсыз. Бул тамакты мен үчүн эмес, менин жакшы чапаным үчүн тартып жатасыз. Ошондуктан чапаным жеш керек, – деди.

ЛЮБА

Люба келгенден бери, Каныш жалгыздык тарткан жок. Анткени, азыр Микола-Аскер деген кичинекей эрмеги бар. Люба болсо жай да, күз да талаада. Күркүрөтүп трактор айдап жүрөт. Айдоо аяктаса башка жумуштар шаштырат. Жаанды-жаан билбей иштеп жүрөт. Люба көп учурларда колу бошобой уулун да көрбөйт. Кез-кез Микола-Аскерин ойлоп коёт да, кайра иш менен алагды. Микола-Аскерди баккан чон энеси Каныш да бар. Ал ага көнгөн. Чоочундугу жок.

Т. Сыдыкбеков,

В. В. РАДЛОВ (1837—1918)

Түрколог, «Манасты» немисчеге тунгуч которуучу, чыныгы аты-жөнү Фридрих Вильгельм Радлофф. Германияда туулуп, билим алган, түрк элдеринин турмушуна кызыгып, Орусияга келген соң Василий Васильевич атанган.

Кийин Орусия илимдер академиясынын анык мүчөлүгүнө шайланган. 1862—1869-жылдары Көл, Чүй боорун кыдырган, «Манастын» үч бөлүгүн жазып алган. Анын «Манаска» байланыштуу эмгектери 1863-жылдан тартып жарыялана баштаган.

Ал эпос жөнүндө: «Манас» эпосу – элдин бүткүл өмүрү менен бардык ой-тилектеринин поэтикалык көрүнүшү», – деп айткан.

А

аалам – вселенная
 аба – воздух
 аба ырайы – погода
 абал – положение
 абысын – жены родных братьев
 агым – течение
 агын суу – текучая вода
 адат – привычка
 адеп – воспитание
 адептүү – воспитанный
 адыр – плоскогорья
 аёосуз – беспощадно
 ажыратуу – разлучить
 азаюу – уменьшение
 айкөлдүк – великодушие
 айла – выход
 айбанат – звери
 аймак – территория
 айлануу – круговорот
 айыгуу – вылечиться
 айгыр – жеребец
 акыл – ум, мудрость
 акырын – тихо, тише
 алакан – ладонь
 аласалуу – перевернуться
 алек болуу – заняться
 алкак – материк
 алынган – полученный
 алыс – далекий
 амал – выход
 аманат – залог
 амандашуу – поведаться
 аңчылык – охота
 аңчы – охотник
 араа – пила
 аралаштыруу – смешивать
 аралык – расстояние
 аран – еле-еле
 арашан – арашан (мин. вода)
 арбак – призрак, дух усопших
 ардактуу – уважаемый, почетный
 арзан – дешевый
 арноо – посвящение
 артык – лучший, преимущественный

артыкчылык – преимущество
 арыш – шаг
 асман – небо
 асман мелжиген – очень высокий
 асыл – благородный
 асыроо – вырастить, воспитать
 Ата Мекен – отчество
 ата-баба – предки
 атаандаш – соперник, конкурент
 атайын – специальный
 атактуу – знаменитый
 ат чабыш – скачки
 ач – голодный
 ачкалык – голод
 ачыккан – голодный
 ашык – лишний
 ашуун – свыше
 аягы – конец

Б

баа – оценка
 бадал – заросли
 бадам – миндаль
 бай – богатый
 байлык – богатство
 бак – дерево
 башкаруу – управление
 байланыш – связь
 байыркы – древний
 бакыт – счастье
 бакчы – садовод
 балапан – цыпленок
 балдыркан – отрочество
 барк – авторитет
 бармак – большой палец
 басынтуу – унижение
 бат – быстро
 бата – благословение
 баш ийүү – подчинение, делать поклон
 бейит – могила
 бел – опора
 белги – знак
 береке – достаток
 берешен – щедрый, плодородный
 бетме-бет – лицом к лицу
 бийик – высокий
 бийлик – власть

бийиктик – высота
 билерман – знаток
 бир боор – родной
 бирикме – объединение
 бир туугандар – родные
 бирге – вместе
 биргелеш – совместный
 бирок – но
 болжол – догадка
 боёо – красить
 болочок – будущее
 боор – печень (часто в значении
 родственник)
 боорукер – сердобольный
 борбор – центр
 босого – порог
 бөбөк – младенец
 боз – бязь
 бөлүнүү – разделение
 бөтөн – чужой
 бузукулук – подстрекательство
 бул – этот
 булак – источник
 буруксуган – благоухающий
 бут – нога
 бутак – ветка
 буу – пар
 буюм – вещь
 бүлөө – точить
 бүтүн – целый
 бүчүр – почки
 бытыранды – разбросанный
 бычуу – кройка

Д

даам – вкус
 дарек – адрес, сведения
 дары – лекарство
 далай – довольно много
 дан – зерно
 данк – слава
 дарак – дерево
 дарт – болезнь
 дарыгер – лекарь
 дем – вдохновение
 ден соолук – здоровье
 денгээл – уровень
 деңиз – море
 дин – религия
 добул – гроза
 долоно – боярышник

доор – время, эпоха
 дөөлөт – достояние
 дүйнө – мир, вселенная
 дүмүр – пень
 дээрлик – почти

Ж

жаан – дождь
 жаанчыл – дождливый
 жагалдануу – жеманничать
 жагымдуу – приятный
 жайгашуу – размещение
 жайыт – пастбище
 жаз – весна
 жазма – письменность
 жазуучу – писатель
 жазы – широкий
 жайылтуу – распространение
 жак – сторона
 жака – воротник
 жакын – близкий
 жакыр – бедный
 жакшылык – добро
 жалбырак – листок
 жалгыз – одинокий
 жалындуу – пламенный
 жалынуу – мольба
 жамаат – близкие, коллектив
 жамандык – скверный поступок
 жаман – плохо
 жан – душа
 жандануу – оживление
 жандоочу – спутник
 жандык – живность
 жангак – орех
 жаны – новый
 жаңылмач – скороговорка
 жанычыл – новатор
 жапайы – дикий
 жапыз – низкий
 жар – обрыв
 жарадар – раненый
 жараткан – создатель
 жаратмандык – созидательность
 жаратуу – возродить
 жардам – помощь
 жарды – бедняк
 жаркын – светочь
 жарма – жарма (нап., напиток)
 жасалга – оформление
 жаш – молодой

капалык – печаль
 капас – клетка
 капкак – крышка
 каптал – сторона
 капчыгай – ущелье
 капыстан – внезапно
 кар – снег
 карагат – смородина
 карамагы – подчиненность
 карангылык – темнота
 каардануу – злиться
 кармоо – поймать
 кары-картаң – старцы
 касиет – свойство
 катаал – жестокий, трудный
 катуу – твердый
 катышуу – участвовать
 каш – брови
 кашка – лысый
 кашкулак – барсук
 кежир – упрямый
 кекилик – куропатка
 кектөө – мстить
 келечек – будущее
 келгин – перелетный
 кең – широкий
 кеп кылуу – разговаривать
 керектүү – надобный
 келемиш – крыса
 керемет – чудо
 кесепет – беда, напасть
 кесилиш – пересечение
 кесирлик – кощунство
 кески – хитрец
 кесме – лапша
 кийим – одежда
 килейген – огромный
 кирпич – еж
 кичинекей – маленький
 коён – заяц
 козголоң – восстание
 колдоо – поддержка
 кол чабуу – аплодисменты
 кол сермөө – махнуть рукой
 конуу – ночевать
 коншу – сосед
 кооз – прекрасный
 коопсуздук – безопасность
 коргоо – защищать
 коркунуч – опасность
 коркуу – бояться

короо-жай – усадьба
 котормо – перевод
 кош – парный
 кошумча – дополнение
 кошуна – сосед
 коюн – пауза
 көз – глаз
 көөр – мастерство, искусство
 көзөмөл – контроль
 көкөлөтүү – возвышение
 көз салуу – наблюдение
 көктүк – упрямство
 көл – озеро
 көңүл – настроение
 көпөлөк – мотылек, бабочка
 көпүрө – мост
 көрк – изящество
 көрүнүктүү – видный
 көрүнүү – показаться
 көрүнүш – вид
 көрүшүү – повидаться
 көрүү залы – зрительный зал
 көчмөн – кочевой
 көчүрүү – переписать
 кубалоо – догонять
 кубануу – радоваться
 кубаттуу – мощный
 кубулжуу – разноголосый напев
 кудай – бог, создатель
 кудук – родник
 кудурет – мощь
 куйрук – курдюк
 кулпу – замок
 курам – состав
 кундуз – выдра
 кур – ремень
 кургактык – суша
 курт – личинка
 курут – сушеный творог
 курчалган – окруженный
 кутулуу – спасаться
 кучактоо – обнять
 куш – птица
 күбөлүк – свидетельство
 кубулуу – встряхнуться
 күйөө – муж
 күлүк – быстроногий
 күмбөз – мавзолей
 күндөлүк – дневник
 күнөө – грех
 күнгөй – солнечная сторона горы

кыбыла – запад в сторону Мекки
 кыдыруу – обход
 кызмат – служба
 кызык – интересный
 кыйгачынан – боком
 кыйкыруу – орать
 кыйла – несколько
 кыйыр – переносный
 кыламык – порожа
 кылмыш – преступление
 кылчаюу – обернуться
 кылым – век
 кымбат – дорого
 кыргоол – фазан
 кырка – хребет
 кыроо – иней
 кырылуу – истребление
 кыскаруу – сокращение
 кысуу – сжимать
 кыштак – деревня, село
 кыянат – зло

М

маани – значение
 маалым – известный
 маанай – настроение, вид, внешность
 мазмун – содержание
 майда – мелочь
 майлоо – мазать
 майрам – праздник
 макал – пословица
 макудук – зверь
 мал – скот
 мамалак – медвежонок
 мамиле – отношение
 мамлекет – государство
 маңдай – лицевая часть
 маңдай жак – анфас
 мезгил – время, период
 меймандос – гостеприимный
 мейман – гость
 мекен – родина
 мелүүн – прохладный
 мемирөө – спокойствие
 мисте – фисташка
 моюн – шея
 момо – фрукты
 мөнгү – ледник
 мөрөй – приз

мугалим – учитель
 муз – лед
 муктаждык – нужда
 муун – поколение
 муштоо – ударить
 мүдүрүлүү – спотыкаться
 мүрөк суу – живительная вода
 мүмкүндүк – возможность
 мүнөз – характер
 мүчө – член
 мыкты – лучший
 мээр – симпатия
 мээлөө – взять на мушку

Н

намыс – честь
 насаат – наставление
 негизги – основной
 нерсе – вещь
 нур – луч
 нуска – экземпляр
 нымдуу – мокрый, влажный

О

оозеки – устно
 ой-тоо – плоскогорье
 оодарыш – сбрасывание с лошади
 (нац. игра)
 оокат – еда
 оолактоо – удаление
 оор – тяжелый
 оору – болезнь
 обон – мелодия
 озунуу – опередить
 оной – легкий
 онкоруу – переворачивать
 орноо – установление
 орнотулган – установлен
 опосуз – непостоянный
 ортосу – середина
 осуят – наставление
 от – огонь
 ошол – тот
 оюн – игра

Ө

өбөлгө – основа
 өзөн – русло
 өз ара – между собой
 өздөштүрүү – освоить

өзгөрүү – изменение
 өзгөчө – особый
 өзөн – река
 өзөк – сердцевина
 өгөй – чужой
 өжөрлүк – настойчивость
 өкүл – представитель
 өлүм – смерть
 өмүр – жизнь
 өндүрүү – производство
 өнөр – ремесло
 өнүгүш – развитие
 өр – вершина, подъем
 өрөөн – долина
 өрт – пожар
 өсүмдүк – растение
 өсүү – развитие
 өткөн – прошлый
 өткөрүү – проведение
 өтүү – прохождение

П

падыша – царь
 пайда – польза
 парз – обязанность
 пейил – характер, нрав
 пикир – мнение

С

саат – часы
 садага – жертва
 сакаюу – выздороветь
 саксайган – взлохмаченный
 сактоо – беречь
 салам – приветствие
 саландоо – висеть
 самсаалаган – лохмотья
 салкын – прохлада
 салмак – вес
 салт – традиция
 салтанат – торжество
 салым – вклад
 самын – мыло
 санжыра – родословное
 саргайган – пожелтевший
 сапсайган – лохматый
 саякат – путешествие
 селки – девушка, красotka
 сеп – приданое

сергитүү – освежить
 синди – сестра
 согуш – война
 созулган – растянувшийся
 сонун – прекрасный
 соолуу – вянуть
 соопчулук – благотворительность
 сый – уважение
 сылык – вежливый
 сынуу – сломаться
 соргок – обжора
 соруу – обсасывание
 сойкө – серьги
 сөлөкөт – силуэт
 сөнгөк – ствол
 сугат – полив
 сугунуу – слопать
 сугалак – обжора
 суюлуу – редеть
 суктаныч – зависть
 сулоо – растянуться
 сулуу – красивый
 сунуш – предложение
 суранчы – попрошайка
 суук – холод
 суур – сурок
 суусар – куница
 суутуу – охлаждение
 сүйкүм – приятный
 сүйрөө – тоскать, волочить
 сүйүнчү – радость
 сүзүшүү – столкнуться, бодаться
 сүрөө – вдохновлять, бросать клич
 сүрөт – картина
 сүт – молоко
 сыйлык – награда
 сыр – секрет, тайна
 сырдуу – загадочный
 сыркоо – болезнь; больной

Т

таандык – принадлежность
 таануу – признание
 тааныш – знакомый
 таасир – впечатление
 таймануу – стесняться
 табылгы – находка
 табигый – природный
 тагдыр – судьба
 табылга – таволга

таксыр – почтенный
 талаа – поле
 талаш – спор
 талкалоо – разгром
 тан – утро
 таң калуу – удивляться
 тамыр – корень
 тапшырма – задание
 тар – узкий
 тарап – сторона
 таратуу – роспуск
 тарбия – воспитание
 тармал – кудрявый
 тартип – дисциплина
 тартуу – подарок
 тартылуу – притяжение
 тасма – лента
 татаал – сложный
 татыктуу – достойный
 тебүү – лягать
 тегерек – круглый
 телегей – четыре стороны
 телки – самка косули
 төп – ровный
 теңтайлаш – ничья
 теңтуш – ровесник
 тепкич – лестница
 терек – тополь
 терең – глубокий
 терс – отрицательный
 тигинен – по вертикали
 тилектеш – солидарный
 тилоо – желать
 тирөөч – опора
 токой – лес
 токтоолук – скромность
 токчулук – достаток
 толкун – волна
 тоо – гора
 тоотуу – считаться, признать
 топ – группа
 топчу – пуговица
 тоскоол – препятствие
 тосуу – встреча
 төгүн – ложь
 төл – окот, расплод
 төмөндөө – понижение
 төр – почетное место дома
 төшөк – постель
 төшөө – стелить

тунук – прозрачный
 тутумдаш – составной
 тутулуу – попасться
 туулган – родился
 туурасынан – по горизонтали
 туяк – копыто
 туюк – западня
 түбөлүк – вечный
 түзгөн – составил
 түндүк – 1. север. 2. потолочная
 арка юрты
 түнөө – ночевать
 түңүлүү – потерять надежду
 түп – дно
 түп нуска – оригинал
 түрдүү – различный
 түртүү – сдвинуть
 түшүм – урожай
 түшүнүү – понимать
 тынды – окончил, завершил
 тыным – перерыв
 тынуу – успокоиться
 тырмак – ноготь

У

узак – долгий
 узатуу – проводы
 уйку – сон
 уктоо – спать
 укмуштай – диковинный
 укум жер – клочок земли
 улам – снова
 улут – нация
 улуу – великий
 упа – пудра
 упай – очко
 урмат – уважение
 уруксат – разрешение
 уста – мастер
 ууч – горсть
 учук – пузырьки на губах
 учурашуу – повидаться, здороваться
 уюк, уютку – рой, скопище
 уюм – организация
 уя – гнездо
 уялуу – стыдиться

Ү

үзүм – кусок
 үйлөмө – духовой; надувной
 үйүр – табун

үйрөнүү – учение
 үлгү – образец
 үн – голос, звук
 үнкүр – пещера
 үрөн – семена
 үчилтик – трилогия

Ч

чаар – пестрый
 чабуу – покос
 чагым – клевета
 чакан – малый
 чатак – спор
 чачыроо – разбрызгиваться
 чек ара – граница
 чеке – лоб
 чексиз – бесконечный
 ченем – мера
 чеп – цитадель, крепость
 чечим – решение
 чигит – семена (хлопчатника)
 чийки – сырой
 чилде – сорок самых холодных
     и жарких дней
 чоку – пик, возвышенность
 чокуу – клевать
 чоң – большой
 чоң ата – дедушка
 чоң эне – бабушка
 чортон – щука
 чөнтөк – карман
 чуркоо – бег
 чүпүрөк – тряпка
 чүрөк – красавица
 чыбык – прут
 чыгарма – произведение
 чыгаруу – выписка, выпуск
 чыдам – терпение
 чыдамсыз – нетерпеливый
 чыйрак – выносливый
 чыйылдоо – чирикать
 чыкылдаган – трескучий
 чындык – правда
 чынчылдык – правдивость
 чындоо – укрепление
 чытырман – густой, непроходимый
 чырак – лампа
 чөйрө – среда
 чөп – трава
 чээн – берлога

Ш

шайман – оружие
 шайыр – весельчак
 шакек – кольцо
 шам – свеча
 шамал – ветер
 шамдагай – шустрый
 шандуу – веселый
 шарт – условие
 шаңуу – спешить
 ширөө – сплавить
 шоола – луч
 шөкүлө – нац. женский головной убор
 шумкар – сокол
 шуру – бусы
 шуулдоо – шуметь
 шылтоо – повод
 шыпаа – исцеление, выздоровление

Ы

ызгаар – стужа
 ыйман – честь
 ыйык – святой
 ыктымал – возможно
 ылайык – подобно
 ымыркай – младенец
 ынтымак – согласие
 ынтызаарлык – заинтересованность
 ынгайлуу – удобный
 ыр – песня
 ыраазы – доволен
 ыраат – система
 ырай – внешний вид
 ыргай – кизильник
 ыргытуу – бросать
 ыржаюу – оскалить зубы

Э

ээрчитүү – вести с собой
 элик – косуля
 элес – образ
 элестетүү – представить
 элпек – послушный
 эмдөө – профилактика
 эп – удобство
 эреже – правило
 эргүү – вдохновение
 эс – память
 эски – старый
 энсөө – желать

МАЗМУНУ — ОГЛАВЛЕНИЕ

I чейрек

- § 1. Киришүү сабагы. Вводный урок 3
- § 2. Жетинчи класста өтүлгөндөрдү кайталоо
Повторение пройденного в 7 классе . 5
- § 3. Сүйлөм жана сөздөрдүн орун тартиби
Предложение и порядок слов 9
- § 4. Сүйлөмдөрдүн айкындооч мүчөлөрү
Второстепенные члены предложения. 13
- § 5. Кыйыр толуктооч
Косвенное дополнение 18
- § 6. Толуктоочтун түзүлүшү
Жөнөкөй толуктооч
Состав дополнения
Простое дополнение 33
- § 7. Тутумдаш толуктооч
Составное дополнение 38
- § 8. Толуктоочторду кайталоо
Повторение дополнений 41
- § 9. Чейрек боюнча кайталоо
Повторение пройденного за четверть 43

II чейрек

- § 10. Аныктооч. Определение 45
- § 11. Аныктоочтун милдетин
аткаруучу сөздөр
Выражение определений 53
- § 12. Аныктоочтун милдетин
сын атоочтордун аткарышы
Выражение определения именем
прилагательным 53
- § 12. Аныктоочтун милдетин
зат атоочтордун аткарышы
Выражение определения именем
существительным 57
- § 13. Аныктоочтун милдетин
сан атоочтордун аткарышы
Выражение определения именем
числительным 59
- § 14. Аныктоочтун милдетин
атоочтуктардын аткарышы
Выражение определения причастием. 62
- § 15. Аныктоочтун милдетин
ат атоочтордун аткарышы
Выражение определения
местоимением 64

- § 16. Чейрек боюнча кайталоо.
Повторение за четверть 67

III чейрек

- § 17. Бышыктооч. Обстоятельство 71
- § 18. Бышыктоочтун түрлөрү
Мезгил бышыктооч
Виды обстоятельств. Обстоятельство
времени 73
- § 19. Орун бышыктооч
Обстоятельство места 77
- § 20. Себеп бышыктооч
Обстоятельство причины 81
- § 21. Сыпат бышыктооч
Обстоятельство образа действия 85
- § 22. Максат бышыктооч
Обстоятельство цели 89
- § 23. Өлчөм бышыктооч
Обстоятельство меры 92

IV чейрек

- § 24. Бышыктоочту кайталоо
Повторение обстоятельств 98
- § 25. Бышыктоочтун милдетин
аткаруучу сөздөр
Выражение обстоятельств 99
- Бышыктоочтун милдетин зат
атоочтордун аткарышы
Выражение обстоятельства именем
существительным 99
- § 26. Бышыктоочтун милдетин
тактоочтордун жана чакчылдардын
аткарышы
Выражение обстоятельства наречиями
и деепричастиями 102
- § 27. Бышыктоочтун милдетин сын жана
сан атоочтордун аткарышы
Выражение обстоятельства именами
прилагательными
и числительными 104
- § 28. Бышыктоочтун милдетин жандоочтор
менен айкалышкан сөз түркүмдөрү
жана туруктуу сөз айкаштарынын
аткарышы
Выражение обстоятельств частями
речи в сочетании с послесловами

и устойчивыми фразеологическими сочетаниями	108	Систематизация знаний по главным и второстепенным членам предложения ..	115
§ 29. Бышыктоочтун курамына карай бөлүнүшү		Сөз өстүрүү жана текст менен иштөө боюнча тиркемелер	
Классификация обстоятельств по составу.....	111	Приложения. Развитие речи и работа с текстом.....	122
§ 30. Баш жана айкындооч мүчөлөр боюнча алган билимдерди жөнгө салуу		Кыргызча-орусча сөздүк	
		Кыргызско-русский словарь.....	127

Учебное издание

Ибрагимов Суюнбек

КЫРГЫЗСКИЙ ЯЗЫК

Учебник для 8-класса
в школах обучающихся на русском языке

Издание третье, исправленное и дополненное

Окуу китеби

Ибрагимов Сүйүнбек

КЫРГЫЗ ТИЛИ

Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн орто мектептердин
8-классы үчүн окуу китеби

Оңдолуп, толукталып үчүнчү басылышы

Редактору *Измайлова В.*
Корректору *Белек кызы Алтынай*
Тех. редактору *Жолдошова Ж.*
Компьютердик калыпка салган *Керимбаева Ж.*

Терүүгө 27.03.17. берилди. Басууга 03.05.17. кол коюлду.
Форматы 70х90 ¹/₁₆. «Мектеп» ариби.
Көлөмү 8,5 физ. басма табак. Нускасы 30 000.

«Инсанат» басма борбору
Бишкек ш., Н.Исанов көчөсү, 87

«Принт Экспресс» Басма-полиграфиялык комплексинде басылды.
Бишкек ш., Профсоюз көчөсү, 49.